

с.кар.12
с.30

4.5.

кар. 652-1

СЕМЕНАНЫ
АЗГЕМ

ДЖАЗЫҒУ АЙЛА

Ставрополь
китаб
издательство

ЕМЕНДИНЬ АЗРЕПЪ

ДЖАЗЫУ
ДЙЛА

НОВЕЛЛА
БЛА ДЖАЗЫЛГЪАН ПОВЕСТЬ
БЛА ХАПАРЛА

Черкесск—1966

Китаб айтдыргъан сёзле

Керти искусство, фахмулу китаб... Къалай билирге, къаллай багъа берирге боллукъду алагъа. Фахмулу китаб... Аны къалгъан китабладан не башхасы барды?

Бизни кёлюбюзге келген бла, фахмулу китаб кеси кесин танытады.

Татлы джукъуча, сени кесини къучагъына джыя, энчи джашаууна киргизеди. Сора сен да ёмюрюнг муну бла джашаб келиб, алай а бу арт кёзюуде бир кесекни кёрмей туруб, бюгюн джангыдан къууанч тюбешиу экигизни бетлешдйриб къойгъанча, энтда тас этеме деб къоркъта, бютеу сезимлеринг, бютеу талпыуунг бла мынга къадалыб къаласа.

Билмейме, мени акъылым бла, иги китаб, суймекликча, адамы ёсдюреди, терен сагъыш эте билирге юретеди, иннетин тазалайды, иги затха сукълана билирге, аны эниклерге юретеди. Иги китабны юсю бла мени кёлюме дагъыда бир зат келеди: кертиди; иги китаб окъуучугъа берген игиликлерини барыны юсюнден да айтама демеиме, хы, иги китабланы кёб окъуб, аланы, ангылай, алагъа багъа бере билген адам ишинде, джашауунда харамлыкъ эте болмаз. Ол, ол китаблада тюбеген суйюмлю геройларындан тартынмай, джарамагъан затны эталмаз, не ючюн десенг, ала-сыз аны кюню къой эсенг, тюшю да болмайды. Ол ала бла сёлеше, кенгеше, ёчеше, алагъа оноу эте, аланы оноуларына да тынгылай джашайды. Аллай, окъуучугъа джашау нёгер бола билген геройла фахмулу китаблада тюбейдиле. Аллай китабланы уа къуру фахмулу адамла джаза биледиле.

Кертиди литератураны историясын алыб к̄варисанг, фахмуланы к̄затында тохтарг̄а унамаг̄ан ненча джазык̄ к̄лекеге барды. Алай нек болады? Халк̄ алаг̄а джазарг̄а эркинлик нек береди?

С̄з ючюн, уллу к̄ууанчлада, келин келген, сабий тууг̄ан джерде, боза аяк̄ны эм алг̄а алг̄ыш этерге, эм иги, эм ог̄урлу, с̄леширге эм уста адамг̄а береди. К̄зг̄ытны, к̄аламны да алай этерге керек тюлмюд̄ю? Ог̄есе адамны, адам улуну сезимлерин, джюрегин кимге да ышанырчамыды? К̄айдам, джюректин, сезимлени кимге да бирча ышанырг̄а амал болса, ала кеслерини орунларын да чыгарг̄а керекдиле.

Осал китаб джюректин к̄зуру искусствог̄а, поэзияг̄а ачыла билген эшклерини юсюнде тот кирит болады. Иги китаб а, башында айтханыбызча, саг̄ыш этерге, адамлык̄ны сюе, сак̄лай билирге юретеди. Аллай китабланы ана тиллерини бютеу байлык̄ын джюректине джыйыб, табиг̄атны эм уллу сауг̄асы—фахму бла сауг̄аланганла джазадыла. К̄бюсюне аланы тенглерини ичинде кеслерини юслеринден айтхан с̄злеринде, к̄варамларында, ишлерине тышын да к̄вараг̄ан бла танырык̄ тюлсе. Ада джазг̄анлары бла таныладыла. Аллай джазычула хар милетде да боладыла, хар милетде да барды. Бизни, тау шорк̄ача, аллына ехтем уруб келген джаш литературабызда да барды аллай бир адам.

Ол бу китабны автору Семенланы Азретди.

Бизни литературада к̄валг̄ан к̄варнаш литератураладача, игилерибиз талай да бардыла, ала болмаса, литературада, болмаз эди, алай а Азрет игилерибизни игисиди, аныча джазг̄ан аны тенглерини ичинде киши да джюк̄ду. Алай айтханыбызг̄а шаг̄атлык̄ к̄зуру аны «Тау бла таулу» деген, К̄варачай районда беш кюнню ичинде сатылыб бошалг̄ан, назму китабчыг̄ы ог̄уна шаг̄атды, к̄валг̄анларын айтмай к̄ойсак̄ да.

Алай а к̄волунга алг̄ан китабынгы юсюнден да с̄лешмей к̄залай к̄войг̄ун! Ма «Джазыу айла» деген новеллада бла джазылг̄ан лирика повесть. Ол талай новелладан к̄уралг̄анды. Аланы ок̄уб тебресенг, сен бла ала, алай демеклик, ок̄уучу повестни геройларына к̄затышыб, аланы биргесине джашаб баш-

лайды. Кертиси да алайды, окъугъан геройланы бири болуб къалады.

Китабда хар окъуучуну джылына кёре талай иги зат барды. Бир бетинде кюлдюре, бир бетинде чам этдире, бир бетинде ахсындыра билген китаб хар бетинде, хар тизгининде уа терен сэгъыш этдире, ойлашдыра, юслерин букъу басыб тургъан чапракъланы джангур тазалагъанчи, сезимлеринги тазалаб, кесин талпытыб окъутдура биледи. Алай джизар ючюн улуу джашау сынам керекди. Авторда ол зат болгъанына ишек джокъду.

Китабны фахмулулугъуна эсеб болгъан затланы бири — авторну геройлагъа ышана билгениди. Ол аланы меннге джарамгъан, мен ушатмагъан бир зат айтыб къоярла да деб къоркъгъанча, ауузларына чабмайды. Геройла кеслери джашай, сёлеше биледиле. Ол себебденди аланы окъуучугъа нёгер бола билгенлери, къолундан тутуб бир къарамдан бир къарамгъа, ауушдан ауушха элтгенлери.

Автор геройларындан джукъну джашырмайды. Ол ачыкълыкъ, къалай эсе да, окъугъанны да джюрегин халал, джарыкъ этеди. Китабха ийнандырады. Ол себебден ийнанаса джашауну тутургъу адамны халал къыйыны болгъанына; ол себебден ийнанаса суймеклик къуру ариу джюрекледен джашагъанына, джашнагъанына; ол себебден ийнанаса, джигитлик эте къуру ётгюр, джигер адамла билгенлерине; ол себебден ийнанаса...

Ол улуу ийнанмакълыкъ келтириб сени къолунга алгъыш аякъны бериб, кесинг да билмей тургъанлай, халкъгъа, джуртунга, джууугъунга, тенгинге алгъыш этиб тебрейсе.

— Алгъыш этибми?

— Хо.

Бу китабда алгъыш, заманыбызгъа этилген алгъышды.

Ма аны бир кесеги:

Алан атам мыйыкъларын бурма буруб,
Аланланы арасында ёрге туруб,
Боза аякъгъа къараб алгъышын этгенди,
Тукъумладан тукъумлагъа къала-къала,
Туудукълагъа, тёлюлеге юлгю бола,
Аны адети бюгюннге дери джетгенди.

Келген келин огъур аякъ бла келсин!
Айтыр сёзюн, этер ишин толу билсин,
Кийген кийими кёккю болсун, акълы болсун.
Адамла бла жарашыу болсун, татлы болсун:
Алгъы бурун юйюн суйсюн, элин суйсюн:
Ызы бла Джуртун суйсюн, джерин суйсюн.
Къартны къачын, джашны, къызны сыйын кёрсюн.
Акъылдан берне, намысдан саугъа берсин..

Сёзню артында дагъыда бир затны юсюнден айтырыбыз келеди. Ол да Семен улу китабында бизни ата-бабаларыбыздан келген ариу тау адетлерибизни унутмайды. Ол джаны бла да окъуучуну уллу къууандырыр деб турабыз.

К ъ а г ъ ы й л а н ы Н.

ОКЪУУЧУ БЛА УШАКЪ

апарланы барын да юч уллу къауумгъа юлешедиле. Аладан экиси кез кѣрген бла къол тутхан — ючюнчюсю уа, къулакъ эшитген боладыла.

Бир къауумла айтханларыны кертилигин иги беги-тир ючюн: «Ма бу кѣзлерим бла кѣргенме!» — деб кѣзлерин: «Ма бу къолларым бла тутханма!» — деб къолларын: «Ма бу къулакъларым бла эшитгенме!» — деб къулакъларын кѣргюзюучендиле. Бирсиле уа: «Аман къулакъ нени да эшитир, кез кѣрген бла къол тутхандыла керти!» — дейдиле.

Алай болса да биз быланы къауумун да, керти-ѣтюрюк деб асыры терен сюзмей, бир къоя турсакъ

деб кѣлюме келеди, нек десенг, джангылыргъа башла- сала, кѣзле бла кѣолла да джангыладыла. Сѣз ючюн, кѣарангыда кѣолларынг бла не тинтиб кюрешсенг да, кѣара бла кѣызылны бир-биринден айыраллыкъ тюл- се. Былайда кѣзлеринг кѣрмейдиле, кѣолларынг а би- лалмайдыла. Джарыкъда кѣзлеринг бла не кѣадар кѣарасанг да, бу сууукъ сууду, бу уа джылымдыкъды деб билеллик тюлсе. Былайда кѣолларынг тиймейди- ле, кѣзлеринг а таныялмайдыла. Энди аланы сагъын- нганымы себеби неди десенг, ариу тынгыларгъа за- маным джокъду деб кѣоярыкъ эсенг да билмейме, алай болсада айтханыма кѣулакъ салырса деб ыша- на, кесим сеннге аллай бир хапар айтыргъа деб эси- ме тюшгенди да, ма олду.

Теберди сууну Кѣобаннга кѣуюлгъаны керти эсе, мен сеннге айтырыкъ хапар да тюздю. Ол сууланы кѣошулгъанларына ѳзенлери шагъатлыкъ этгенча, ме- ни сѣзюмю кертилигине кесими кѣзлерим бла кѣу- лакъларым да шагъатлыкъ этерикдиле.

Былай тюрлюрек башлагъаныма, ѳтюрюкчю, антчы болур дегенлей, не эсе да бир кѣоркъууу болуб этеди деб кѣлюнге джукъ келмесин, аны алай, бек анасы джыламаз деб айтханлыгъымды, ансы, терс айтыб, артда сенден уялыр затым да джокъду.

Энди сен да бош болмазса, мен да ашыгъама. Ол себебден башланган иш бишер, кѣымылдагъан тиш тюшер дейдиле, башлагъанымдан ары, бу айтайым дегеними айтайым да, ол джумушумдан да бир кѣуту- лайым. «Кѣутулайым» дегеними сен чюйре ангылама. Ол, Хо! хо! да менден кетсин, сеннге джетсин деген- лигим туююдю, чынты билгеними айтыб, сени кѣ- зюнгю ачыб, кѣлюнгю кѣлтюргенлигимди.

Айтмай кьойсам да мени сеннге борчум, кьарчым джокьду. Алай а адам билген, эшитген затыны айтылыргъа тыйыншлысын айтыр адамындан джашыр-мазгъа керекди. Мен да сенден джашырмайма, не ючюн десенг, айтыр адамымса.

Энди, керти сёз кери кетер дегенча болуб, тилими-учунда айлана да тургъанлай, тюзелиб башлаялмай турама ансы, аны кьозлаб кьозусу кьаллыкьды деб да сакъламайма. Алай болса да ишни аллы бла арты деб, башланнганы бла бошалгъаны кьыйыныракъ болгъаны ючюн айта болурла.

Алай, тынч-кьыйын болса да, айтыргъа керек болгъаны себебли, мен айтайым, сен тынгыла, иш кесин танытыр.

Танытыб да нени танытырыкьды десенг, «Келининг джашдан, кьыздан бирин табарыкьды!» — деб, эртде «билгич» кьарт кьатыннга айтханлай, не быллай хапар керек тюлдю дериксе, не да кьалгъанын айтырымы излериксе, не уа ким билсин, аны аны да сагъынмай, хапар айтыу алай тюлдю, ма былайды деб, кесинг бир аламатын айтыб, меннге да эс табдырыр эсенг а!

Энди заманыбыз экибизге да багъалыды. Джашауда хар такъыйкъа хайыр бериб ётерге керекди. Бирин кьоюб бирин айтайым.

«...Совет Союзда бир минутха: хар автомобиль завод бир автомобиль ишлейди. Фабрикаларыбыз онюч минг метр кьумач согъадыла. Джерден 3000 т. нефть бла кёмюр чыгъарылады. Джыйырма минг тонна шекер этиледи. Бизни кьралны бютеу ишчилери джылны ичинде хар кюн сайын иште сёзге болуб, бир ми-

нутну сирелселе, къралгъа 50 миллион сом заран тюшерик эди...»

Алайд да, минутла багъалыдыла. Бош туругъа джарарыкъ туююдю. Алай эсе, андан бери тынгыласанг, ангыларыкъ эдинг, джюрюсенг, джол этсенг, иш къроратыб, джукъласанг а, джукъудан тоярыкъ эдинг.

Айтмагъанса сора неге тынгыларыкъ эдим деб кёлюнге келирге болур. «Багъасына джарашайыкъ ансы»,—деб Насра-Ходжа айтханлай, сен тынгыларгъа ауурсунма ансы, аны айтхан алай кыйын тюлдю.

Тюзю, не бир эки безийим, неда сени бир джарыстайым деб башламай да турмайма, Минги-Тауну айры болгъанына ийнана эсенг, мен айтханнга да ийнан, сени кёргенден тоюб, сенден тансыгъымы алыб, сора тансыкълаудан хапарлаугъа кёчалмай турама. Адамны не къадар суюе эсенг, ол къадар аны бла сёзюнг да кёб болады.

Андан бери суу болса джылыныб, сют болса уа уюрукъ эди, дей эсенг а, алай тюлдю деб мен да эришмей шойма да!

Хангерий

О л кёзюуде элчилени бир къауумлары биригиб, ара мюлкню къурай башлагъан эдиле, башхалары уа, алкъын кеслерини энчи малчыкълары бла бирер джерде къош чыгъыб тура эдиле.

Бу биз хапарын айтырыкъ Ахья улу Хангерий а, Джаммолатланы Лейланы сюе эди. Джаш къызыны суюгени саулай джамагъатда да хапар эди. Тийреде эм сѣзчю къатынла, (Окъатоп зат), аланы сѣзлерин сюе-сюе безиб, арт кѣзюуде Батдал Келиматха джашыртын сѣз тауусханлы, Хангерийни сабыр этиб, Батдалны ызындан болгъанлары себебли, чѣгючню кѣлтурсенг тѣш солуу алыр дегенлей, Джаммолатлары бла Ахьялары да сѣзден къулакъ тынчы болгъан эдиле.

Хангерий орта сюекли, токъ битген, сабыр джаш эди. Элни ичинде ишленмеген неда ангыламагъан адамгъа да саналмай эди. Чомартлыкъдан да юлюшю бар эди.

Алай, айтама да бир джаны бар эди да, ол да Лейла бла бирге эди. Биз ол джыл Махарда Таллы Чат Аягъында эдик. Хангерий бизни хоншубуз эди. Алай болса да ол къошда кѣб аякъ урмай эди. Аны аты малчы, кеси уа джолоучу эди. Ол Махар бла Къарачайны орталарын ненча джолда къатлагъанын кеси миниучю къара алаша сау болса билирге болур эди ансы, башха киши да билалмаз. Малларын аманат этиб, кетиб къалыучан эди. Элден а мычыб келе эди. «Нек кечикдинг?»—деселе:

«Оллахий юйге баргъанлай, босагъа мийик болду да, тюшалмай къалдым!»—деучен эди. Къара алашаны уа джауурлары оюлгъандан оюла бара эдиле.

Ол кюн а Хангерий Джолсуз Чатда къысыр тууарланы: «Джокълагъан да этейим, бир туз да берейим»—деб кетген эди.

Ингир ала хоншубуз Кертибий не эсе да бир иши болуб бизни стауатха келди. (Ол кеси маллары бла

уллу талада тура эди). Малчыла мал тындырыб, бары да ичгери джыйылдыла. Къайсы эсе да Хангерийни джокълады. Бар сора, сёзден сёз чыгъа келди да, аны къолгъа алдыла. Аны бла биргелей, бир алапат оноу да этдиле. Этилген оноуну Хангерийге джарашдырыб айтыргъа Кертибий борчлу болду. Сагъынылгъан босагъа тубюнден дегенча, олсагъатдан Хангерий да келиб, къошха кирди.

Саламлашхандан сора Кертибий:

— Хангерий, мен къошума кетеме, мени бир ашыр!»—деди да, экиси да чыгъыб кетдиле. Бираз барыб чат сууну джанында олтургъанларындан сора, Кертибий хапарны джассысын келтириб башлады.

— Да, Хангерий, нохтабауну маджал этерик болсанг, сенге сен джаратылгъанлы эшитмеген бир къууанч хапар айтырыкъма. Хангерийни джюреги джюз джерге джетиб, эм артында Лейлада тохдады. Аны юсюнден айтса деб дыгалас эте, Кертибийге бурулуб айтды:

— Айт Кертибий, тейри къууандырырма. Кертибий тамагъын ариулаб, Хангерийни иги деменгили агъарыр муратда сорду.

— Хангерий, бусагъатда кёлюнгде эм иги муратынг толурча болса, манга не берир эдинг?

— Оллахий, Кертибий, бир артыма-аллыма къарамай, къара алашамы башы тубю бла берир эдим.

— Хайыр болсун—деб, Кертибий кертини башлагъанча башлады:

— Мен юч кюн да бола эди, элде эдим. Кетген кече сизни тийрени къартлары джыйылыб, Джаммолатны тамада къарнашы Сарыны да алларына салыб, Джаммолатлагъа баргъандыла... Сёзню къысхасы,

сѣз тауусуб, иш бегитгендиле. Джаммолатлары мал сойгъандыла. Ашау, ичиу уллу болгъанды. Къалыннга эки ёгюз бла бир ат берирге сѣзлерини ичиндеди. Ала (къыз джаны) болджалны узакъ созаргъа да огъай демегендиле, алай болса да ары-бери эте кетиб, ахыр бир айгъа болджал салгъандыла. Мен бир тукъум бир затдан да хапарым болмай, юде тура эдим. Эртденбла эртде кесигизни Марджан бизге келиб; «Былай-былай болгъанбыз, ариу бизни ючюн барлыкъ эсенг да, барыб Хангерийге болушлубузну айт. Кече кюн демей, эки ёгюзню да, атны да джетдирсин. Ала кечикселе, иш чюйре болургъа боллукъду!»—дегенинде, бусагъатда бери чыгъар ишим да болмагъанлай, иш этиб барсам да сейир тюлдю барайым деб, Марджаннга да алай айтыб, аны сеннге айтыргъа келгенме. Хайда, огъурлу юй бол, мен борчумдан чыкъдым,—деб къол тутуб, кетиб тебреди.

Алай болгъанлыкъгъа, (суймей эсем да джангы эт къабарым келген заманда аллай Хангерий тутсун белимден) Хангерий белинден бууду да, макыт да джиберсенг а, джибермеди.

Кертибий унамаздан, Хангерий къоймаздан, ахырында къошха къайтарды. Къошдагъыла да джангы хапаргъа къууанырла. Эрлей Хангерий кесини къойларындан бир семизин сойдурур. Бишириб ашаб бошарла да, Хангерийге алгъыш этерле. Ол кѣзюуге джашла да аны къураб ашырырла. Кеслери уа ол кетгенден сора да бир кесек заманны ойнай—кюле турурла да, джатарла.

Кюн уллу къушлукъ болургъа Хангерий элге келиб, ёгюзлени кеслерини арбазгъа айландырыб, кеси адамлагъа кѣрюнорге тартына, озгъанлагъа джол къоя

келиб, хоншу тийреде эгечи Марджанны арбазында, атын ат илгичге тагъыб, адеж атын да сабий-сюбюй юркютмесин деб, баугъа джыйыб, отоудан чыгъыб болуш юйге кирген джашча, Марджанлагъа кирди.

Кюеую Добай анда тура эди. Бир кесекден ала къошда хапар бла юйде болумну бир-бирлерине айтханларында, экисини да халлары таб адам джазыкъ-сынырча болдула. Сора Добай айтды:

— Энди, Хангерий, болур болгъанды. Элге бедишке къалгъанбыз. Джаб-джангыз бир этерибиз барды. Ол да неди десенг, сен тюртюлени ичи бла, урбунтун, Айланма Кёпюр Къулагъына бар, мен ёгюзле къачыб келгендиле деген бет бла, атын ёгюзюн да алайгъа джетдирейим, сора не этериксе, кетерсе—деди да, айтханларыча этиб, Айланма Кёпюр Къулагъында тюбешдиле.

Алайда Добай, Хангерий андан айырылгъанлы артыкъ мыдах болгъанын эслеб:

— Эшегинг нек ёлгенди? Энди уа не болгъанды?»—деб сорду.

— Болуб а не болгъанды... Мен да сенден айырылыб, тюртюлени ичлери бла бугъа-бугъа баргъанлайыма, билмей тургъанлай, Лейла бла атасыны юслерине чыкъдым да къалдым—деди.

— Ба, ба, ба! Аллах юйюнгю къырмазлыкъ дегин, сора не эте тура эдиле..?»—деб Добай къайгъылы сорду.

— Джаммолат джукъ ашай, Лейла да къатында, огъары джанларында да джангы кесилген тюртюле,—деб Хангерий джууаб берди.

— Да не болдугъуз сора?—деди Добай.

521954

Хангерий, «къайын атасыны» «Кел, джууукъ бол!»— деб чакъыргъанын, кеси асыры джунчугъандан алында тагъылыб тургъан эшекге абыныб сюрюннгенин, алайда айыбсыз саламлашыб айырылалмагъанын айтды. Хангерийни бютюн джанын къыйнагъан бир сагъыш бар эди, ол да не эди десенг, Хангерийни алайгъа нек баргъаныны юсюнден къартны кѣлюне не келген болур эди?..

Кюеую, къайыныны къайгъысындан бѣлюб, иги кесегин алыб къайтса да, къалгъаны да аны кѣкюрегин тыкъ-тыкълама этиб бара эди.

Кюн булут не да джауум болса, Хангерий Махаргъа эртде огъуна чыгъарыкъ болур эди. Кертмелиге джетерге ёгюзле чибинлеб, Къош Орунла таба кѣкен-леге кириб кетдиле да, алай бир аман кѣб да излеб, сора салкъын айланыб отларгъа чыкъгъанларында, Къамишли Тарында табды.

Алай болса да, адам аягъы тынаргъа ол Кертибийни стауатыны къаты бла озду. Бир кесекден а, Кертибий джукълаб тургъан къошдан шкок таууш чыкъды. Ол мурджардан туруб Хангерийни эки бутуну ортасы бла чыгъыб, ёлюм къара башы къалыр джерге мыллыгын атды. Хангерий да ызындан къысха кирди. Бир-раздан ала Алтын Бычакъ Болгъан Шоркъагъа джетдиле. Шкок дагъыда атылды. Олсагъат Кертибий ачы къычырыкъ этиб джыгъылды. Хангерий ёлтюргенине сокъураныб, не къачыб кетелмей, не джыгъылгъанга баралмай тургъанлай, шкок тауушка кюзгъалгъан итле эмда адамла хырылдашыб джетдиле. Тюзю Хангерий не къарыуун да салыб къача башлагъан эди. Алай тири джашла аны эки да атлатмай буудула. Кертибийге барсала: «джаны сау».

— Не болгъанды, къалайынгдан тийгенди?

— Къошха элтигиз, джарыкъда кёрюрсюз.

Хангерийни чырышлатыб суйрей, Кертибийни уа таб тутуб кёлтюрюб, экисин да къошха келтирдиле.

Къараб къарагъынчы отну кёмюлгенин ачыб, отуну чыпчыкъсиймезинден салыб, отну гюрюлдетдиле. Кертибийни уа не кийиминде, не этинде бир сыдырылгъан да табмадыла. Бу кычырыгъы уа тёрт дуняны бери къарата «Ой, белим! Ой белим!»—деб, тохтаусуз бардырады. Болмады деб, балаууз чыракъны джандырыб иги эслеб къарагъанларында, бел омурауларыны юсю аз сыдырылыб, кёберек да болуб тура эди. Кертибий сёлешалмагъанча, бек уллу кыйынлыгъы болгъанча, кесин алай тутады. Не тюрлю болса да окъ тиймегенине Хангерий да, къалгъанла да къууандыла. Алайдагъылада сынганнга, чыкъгъаннга къарай билген болмагъаны себебли, Гитче Таладан Къайсынны келтирдиле. Ол къараб, сылаб бошагъандан сора.

— Не къара ханс джагъаргъа, не да чий териге салыргъа керекди, — деди. Къайсын аны айтханы бла аны арасында беш минут да кетген болмаз эди. Хангерий кесини бир къоюну бойнун тартыб, къаны агъа, тыпырдай тургъанлай, къошха алыб кирди. Къасым эрлай сойду, терини джылылай салдыла. Бир кесекден а, эт да бишди.

Кертибий эртденблагъа кийик сау болду, нек десеңг, аны сырты алай болгъанлы, бир ыйыкъ да болэ эди. Бир кюн ингирде эчкилене ызларындан эниб келгенлей, аякълары къылгъандан тайыб, тикде учхалагъан заманда бираз сыдырылгъаны болмаса, хаталы тюл эди.

Ишни тюзюн Хангерийге ачыкъ этмеселе да, ол кыымтымлагъа кёре, накъырдада кесин энтда Кертибийге дженгдиргенин билген эди.

Экинчи кече уа Кертибийни сау кьалгъаны ючюн, аны кьашха иркин къазаннга салдыла. Эт бишерге гара талгдан гара да, **Чегет Чат** Аягъындан боза да келтирген эдиле.

Бир талай заман арадан ётдю. Къара алашаны джауурлары да хазна кьалмай бителе кетген эдиле. Хангерий аны хар ингир сайын Махар сууда къара сапын бла джууундура эди.

Бу хапар, таб адам танымазлай, узун да кенг да ауур да болуб, Учкуланда хар юйге юлешиниб джайылды. Тийре-тийреде «Сёз базарлада» халкъны ауузунда кьалгъан Хангерий болду.

Алай болса да тюзню ётмеги тюзде кьалса да бёрю ашамаз дегенлей, Хангерий тюзлюгюн табды! Ол кеси Лейла бла ауздан—ауузгъа сёлешиб, экиси да кеслери разылыкълары бла бир юй болдула. Бу иште Кертибий да, кьалгъанла да адамлыкъ этер ючюн кьалмагъандыла.

Андан бери кёб джылла ётдюле. Хангерий бла Лейла да, кёб кыйынлыкъларгъа тездюле, кёб зауукълукъгъа да кьууандыла. Бир-бирине ауруу болсун дегенлей, ма бююннге джетдиле.

Бусагъатда ала колхозну бал кьошунда джигер урунадыла. Тамада джашлары Рамазан ол колхозда кьойчуду, кичилери Хасан Къарачай шахарда окъуйду. Кертибийни уа, бу накъырдадасы чамы да ол заманда кибикди, сакъалына бираз кюмюш урса да, энтда не менме деген джашны джыгъарыкъды. Быйылгъа дери колхозда кесинден башха ишлеген адамы да джокъ эди, джаздан бери уа, кызчыгъы Роза да кьошулгъанды.

а кга хариб айтыучан эди, кесинг билгенден кёнчекликге барыргъа асыры ёчлюгюм да джокъ эди деб, алайын ары дери чабакъ тутаргъа асыры ёчлюгюм да джокъ эди, ол кюн не эсе да къармакъ чыбыгъымы да алдым да, суу ызына тюшдюм.

Тюшгенден а не келсин, Оразакъайны ырысхысына кёре дегенлей, мени насыбыма кёре, Къобан къутуруб, къаб-къара къаралыб, ташны, агъачны ташыб келе эди да, чабакъ тутарча онг болмагъанында, ызыма айлана да бир тебредим, сора алайдан узакъ болмай, къырдышда джатыб, китаб окъуй тургъаны Джатдай болгъанын таныб, къарнашы джайлыкъдан къачан келлигин бир сораим деб, мени да алай бурулгъаным болду, эртде киши харбыздан чыкъгъанча, къалайдан чыкъды эсе да Рамазан бир джанымдан чыкъды да, экибиз да окъугъанны къатына барыб, сёз да селешмегенлей, таракъ тишлеча ёрге—ёрге сюелдик. Ол да сизден артхамы къаллыкъма дегенча, аякъ юсюне туруб, джукъ да айтмагъанлай, ючюнчю болуб къошулду.

Бусагъатда бизни ичибизге кирген—ол экисини араларында бир кёлкъалдылары болгъанын, мени уа аланы алайлыкълары алгъасатханын билиб чыгъарыкъ болур эди. Таб ким билсин сынчыракъ болса уа — тышыбыздан къарау бла да бир ышан этер эди.

Ол кюн эртденбла контор аллында тюбешгенибиз бизге саламлашмазгъа эркинлик берди. Сёз мени сораим деб баргъан сёзюм бла башланды. Джатдай къарнашыны келиб юйде тургъанын, эм бюгюн ызы-

на кѡшха чыгъарыгъын айтханында, кетиб къл-
гъынчы, мен анга тюберге ашыкъгъанымы нѣгерлери-
ме билдире, силкиниб тебрeдим: сора Рамазан да
мен тюберик джаш бла бирге кѡшха барлыгъын, суу
ызына атын тутар ючюн келгенин билдиргенинде, да-
гъыда ызыма туракъладым.

Туракълагъан огъай, адам былайда ѳмюрюн ашы-
рыргъа да огъай демез. Булутла кетген кече джангур-
ну кѳбюрeк джаудуруб, джер — джерге заранлы
ырхыланы бардырыб, дырынланы джибитгенлерине
уялгъанча, кѳз тутхан къарамладан зинк болгъанды-
ла. Кѳкню кѳклюгюне уа, Кичкине Къолда Кѳк-Кѳлге
иги бетден къара.

Бу кѳм-кѳк кѳкню тюз арасында, джердеги джашау-
ну иеси джарыкъ кюн джашагъанланы насыблары
ючюн джангыз кеси алтын нюрюн тѳгеди. Ол кетген
кече джаугъан джангурну айыбын джашыра, батма-
гъын кебдире, кереклиси чакълы бирин джерге синг-
дире, артыгъын ѳрге—хауагъа кѳлтюрeди. Андан энди
келлик джангурну хазырларыкъ болур. Урунган
адамла бу затха бек къууанадыла не ючюн десенг,
заманында джангур джаууб кюн тийиу—байлыкъны
бир белгисиди.

Аны ючюн болур, бютеу Къобан Ёзени джайны
джашил кийими бла, таб тушман да дау табмазча
джасаныб, аламант джашнайды. Бютеу ѳсгенле алагъа
керекли джылылыкъны, мылылыкъны эм джарыкъ-
лыкъны джандетинде зауукъланадыла. Узакъ болмай,
джибек ийген нартюхлени, алтынланган арпаланы,
сютден толгъан будайланы, тауушлукъ тенгизлери,
салкъын суу аязда шош чайкъала, ишлегенлени бы-
йыл да уллу битим аллыкъларын белгили этедиле.

Ючюбюз да ташыб келген суугъа къараб, аны юсюнден селеше тургъанлай, суу тауушдан эшитмезле деген болур эди, тирмендеча абаданыракъ келтиюрте: «Былай къараб бир зат кереме, сеними болсун, меними болсун?» деб, Рамазан Джатдайгъа эслетмей, мени аягъымдан басды. Джатдай ышарды да, джууаб бергинчи бурулуб къараргъа башлады, алай болгъанлыкъгъа, Рамазан анга, адетни бузмай, алгъын соруугъа джууаб этерге керексе дегенча этиб, кёзюню аллына кесини темир бетли кийиз бёркюн тутду. «Къарамагъанлай айт!»—деб мен да сёз къошдум. Джатдай ауузун да джыймагъанлай таукел этиб.

— Сени! дегенинде, Рамазан бираз джунчуяракъ да болуб: «Таб!..» деди да, бир да ажымсыз «Болсун!»—дерик болур эди, бизден джюз атлам чакълы узакълыкъда, кёк бояулу, гокга оюулу, алтын биченликни айбат кюйюзюню ичи бла, Къобандан суу алыргъа боюнларында суу агъачлада челеклери бла келе тургъан, акълы — кёклю кийинген эки кызыны, кеслерине эслетмей, къашы-башы бла кёргюзе, бирси джанына къарады. Джатдай да «Сени!» деб бошагъанлай огъуна, ауругъан джерингде къолунг, суйген джерингде кёзюнг дегенлей, акъ кийгенини Роза болгъанын эрлай эслеб, ол кимники боллугъун энтда билмеймисе дегенча, бурнун чюйюре, сакъалын Рамазан таба силкиб, анга мыйыкъ тюбюнден кюлдю. Мен а амалсыздан, Насра-Ходжа эки даучугъа да! «Тюзсе! «Тюзсе!» деб сют этгенча этдим. Рамазанны бизден уллу хапары болмады.

Ол фермагъа кетериги эсине тюшген болур эди, меннге къараб «Хайда кетдик!» деди да, алайда сууну джагъасында, кёк къарот ёрюшню отлай тургъан,

кьошкѹлакѹ тору аджирни кѹатына барыб, башына джюгенин салыб, аякѹларындан кишенин алыб, мени кѹатыма келиб:

«Атха мин!»—деди. Мен барлыкѹ джолубуз джуу-укѹ болгѹаны себебли, минмей барсакѹ да зараны болмагѹанын айтханымда, тюзю аныда мен айтханнга эжниую болмады. Джатдайгѹа да «Сау кѹал!»—деб, биз да былай кетерге тебregenлей:

«О хахай! Роза суугѹа кетди!» деген тиширыу тауушну эшитгенибиз бла, сууда бир кѹмюле, бир кѹрюне, тохтаусуз джюзерге кюреше, бизни таба келе тургѹан адамны эслегенибиз тенг болдула.

Рамазан кѹзню кѹысыб ачхынчы аллына эки атлады да, ол эшитгени да эштиб, ол кѹргени да кѹре, не этерге билмей джунчуб, кѹалтырай тургѹан Джатдайгѹа айланыб айтды:

Сюйген кѹзынг суугѹа кетди, ма атха мин да бир кѹарыу эт!

Сора кесини юсюнден акѹ костюмуну тѹймелерин юзе, гузаба тешиб, мийик хансха атды. Костюмну бир тѹймеси Джатдайгѹа хайда дегенча чартлаб барыб, аны кѹаш башына тийиб, джууаб алалмай, бир джанында джассы кѹадау ташны юсюне тѹшдю.

Джатдай бичилди, тигилди, «Юч джыйырма бла юч тил биле эдим, кѹартчыгѹа сургенинде, — «Джугурук-джугурук—дегенден сора джукѹ кѹоймай унутхан эдим!»—деб Гочия—Ташыны кѹаргѹасы айтханлай, бюгюннге деричи семиз кесиучю ауузу, джетген кюн «Кѹайдамдан» сора сѹз айтыргѹа да джарамалды. «Ханны эгери чабар кюн асхар», дегенлери бу болур—деб Рамазанны кѹлюне келди.

Сокъур суйген сау кѣз дегенлей, Къобан суйген да олду. Аны мураты: была «ѣгюз джеге» тургъунчу, кызыны гузаба оздурургъады. Кесини ол муратын бегите, къараб къарагъынчы суу Розаны джуууклашдырды. Рамазан экинчи сормады. Ол джюгенни билеклерин аджирни бойнуна атыб, «топ!» деб юсюне миниб, «шап!» деб кишен бла уруб, «шоп!»—деб суугъа тюшгенинде да, костюм атылгъан джердеги хансланы бир къауумларыны кымылдагъанлары тохтамагъан эдиле.

Алай болгъанлыкъгъа иш Рамазан мурат этгенча болмай: атны ал аякълары сууну кыйырында къаты джерни басмай, ол аты бла бирге къайнай тургъан кѣмѣуюлге, баш тѣбенине чѣмелиб кѣмюлдю. Аджир балтача ташайды! Къангача къалкъды! Рамазан аты къайгъылы болмай, аны къабыргъасында ѣрге туруб, кесинден эки атламда суу оздуруб баргъан, ѣлгени сауу да иги белгили болмагъан кызыны къутхарыр муратда, бир къолу бла да джюгенден иймегенлей секирди!

Бир шоркъа Розаны кесини боз этеги бла джабыб, джашырды! Башха шоркъа кѣлтюрюб туурагъа чыгъарды!.. Рамазан джунчумады. Эрлай ол аны алгъын чачындан учхара, сора билегинден деменгили тутду! Хы, энди умут къоркъууну хорлай башлады деб Рамазанны кѣлюне келди. Алай болгъаны ючюн, джибиген джюгенни къолундан сыбдырылыб кетгенин эси анга эскертгенинде, ол болушлукъ излеб, джюгенни ычхындыргъан къолун джангыдан узатды. Бу кѣзюуде атны арт табаны Рамазанны имбашына кючю тийди. Ол къолу бла тийген табандан тутаргъа кюрешди, алай а аджир кючю бла экинчи

силкиб, аны билегин сын эте, эс джыйыб джюзе башлады.

Сора джашны, кызыны да кябар кябынлары тау-усулмаз кёзюулери болур эди, атны суу джугъу зыбыр кюйругъу Рамазанны бетине тийди. Ол кюуаныб сир болгъан кюлу бла сермеди эм джан ауруса сокъур кёзден джаш чыгъар дегенлей, джанына джетгенинде, бармакъла джарыб, атны кюйругъундан къаты кысалды!

Къараб къарагъынчы Аджир Рамазанны, Рамазан да Розаны, сууну ортасында айрымканга чыгъардыла. Ат турду! Силкинди!

Розаны келтирген толкъунла, аны тарагъы бла бир туфлийин бир-бирлерине узата, ызларындан келген толкъунлагъа кеслерин джетдирмей, алларында баргъанланы уа джеталмай, энишге ташайдыла.

Аланы орунларында энди башхала шуулдайдыла.

Минг кююм суугъа кетди Асхакъ Сюлемен ызларындан джетди дегенча, ташайгъан толкъунланы, ызларындан Рамазанны кюуанчлары да кетдиле.

Аланы орунларына Къобанны кюму кибик, Къобан Ёзенни кырдыгы кибик сансыз—санаусуз кяйгыыла бла бушуула джетдиле.

...Роза солумайды..!

Айрымкан кесини тегерегин кюршалагъан огъурсуз сууну арасында кёгереди. Рамазан кесини кяйгыыларыны кюреинде, тентирейди.

...Розаны халы табсызды!..

Рамазанны кёзюне ол кеси Роза бла биринчи классда окъугъан заманындан башлаб, тюнене эл тюкенни аллында Розаны не эсе да бир айтырыгъы болуб, аны айталмай, бети кюулакъларына дерн кызыарыб,

джунчуб кетгенине дери кёрюндю. Зурумну: «Роза суугъа кетди!» дегени эки кёулагъында кёзюу зынгырдады. Ол кеси да ичинде болуб, дунияны юсюнде Розадан башха затны барын унутду.

...Розагъа болушлукъ керекди!..

Алай а насыбха кёре, бу хал кёб заманнга созулмады! Умутла къайтдыла! Ала къайгъыланы кыстаб, Рамазанны башында, джюрегинде, эсинде кеслерине тыйыншлы орунлары алыб, терк ишлеб башладыла. Рамазан да аланы кючлери бла (Розагъа) аллай адамгъа, аллай кёзюуде этилирге керекли болушлукъну этди. Аны кыйыны сыраф болмады:

Роза кёзюу ачды!

Розаны насыбы кюркёууну сабанындан бери кетиб, кюркёуу бла умутну ырджысында тохтады. Энтда бир талай минут арадан кетдиле. Роза кеси-кесин эскерди. Аны насыбы энди умутну сабанына келди..! Ол олтурду!

Андан ары дери Джатдай да къачыб кетмей, «джигит» киби болгъан затны кёзюу бла кёрюб, таб Рамазан аны алайгъа тагъыб кёйгъанча, тургъан джеринден тебмей турду.

Эл узакъ болмаса да алкъын андан адам келмегенди. Алайлада (сабанлада) ишлей тургъан джашла бла кызла эшитиб эм кёрюб чабхандыла. Ала Джатдайны аралатыб хапар сорадыла. Ол да Рамазанны «хомухлугъун». аны орнунда кеси болса, Розаны ары айрымканнга чыгъармай, бери джагъагъа чыгъарлыгъын эм кыз джунчугъунчу дженгил кымылдаб, къутхарлыгъын айтады.

Мен ышардым. Нек ышаргъанымы себебин, Кокай бла Харуннга да айтдым.

Джагъадагъыла неленн эсе да айтыб, къоллары бла да кѣргюзюб, айрымкан таба кычырадыла. Андан да алагъа къаллай эсе да бир джууаб этиледи. Алай а бу тауушла бары да къулакъ аяз, ёзен джелде белгисиз болуб къалгъанча, Къобхан Къобанны сангсытхан дауурунда джутуладыла. Ма къайсыла эселе да суугъа кирирге тебреген болурла, гузаба тешинедиле. Бирсилери уа, аланы тешинирге къоймай, кириб ары ётгенликге да артыкъ этер хайырлары болмагъанын, ётююню кеси да къоркъуулу болгъанын ангылатадыла.

Мен да аланы джанларындама.

Роза кеси кесин эскергенден эскере келиб, тарагъын излегенча этиб, тобугъуна джете, учларындан суу саркъа тургъан чач эшмелерине узалды. Тёгерегинде затланы аны кёзлери анга тюрлю-тюрлю кѣргюзедиле. Бир, ол шоркъала бла къатыша, сууда кетиб баргъанча, бир алайда болгъан затла башлары тюблерине айланыб, ол кеси да айрымкан эм Къобан бла бирге кѣкде учуб бара тургъанча кѣрюнеди. Алай эте келиб, Роза джукъдан къоркъгъанча секириб туруб, уллу кычырыб, къолу бла да Къобанны келген джанын кѣргюзе, кесин Рамазанны юсюне атды. Бир да ажымсыз ол сагъатда аны кёзюне Къобан Ёзен суудан толуб, аллы алайгъа джетиб келгенча кѣрюннген болур эди.

Розаны кычырыб чабханы бла, адамланы къатларына айрымкандан атылгъан бир затны тюшгени тенг болдула.

Алыб къарасакъ: къачан эсе да Роза кеси Рамазаннга саугагъа берген суу джугъу къолджаулукъ, суу ташха къаты туюлюб. Тешиб къарасакъ: ичинде

джазыулары болгъан бир джибиген къагъытчыкъ. Алыб окъусакъ:» Сиз къыйналмагъыз, бираз кесин эскере эсе, ёталлыкъбыз деб джазылыб тура эди.

Рамазан Розаны алайгъа эртденли суу келтирген уллу нарат терекни юсюне олтуртуб, билген арну сёзюн айтыб башлады. Роза энди кеси-кесин иги эскере тебреди. Аны тюрсюню, къарама орунларына келдиле, уллу кёзлеринде алгъынча джангылыкъны къууанч жарыкълыгъы джашнады. Ол кесинден эркинликсиз бёлюб-бёлюб эснеди. Аны эси тумаланыб тургъан джеринден кюн булутдан чыкъгъанча чыгъыб, керекли затын эслеб башлады. Суу алыргъа тебрегенинде, узакъ болмай суу ызында Рамазан бла Джатдайны кёргени, аланы юслеринден кёлю сагъышха кетиб, кёзлери чыракъ бара, къолу челек бла суугъа узалгъанлай, басхан джери оюлуб, суугъа тюшюб кетгени—была бары да эсине шаркъ деб тюшдюле. Бир да ажымсыз суу алычула аякъ салычу къара ташны тюбюн суу ашаб, джар этген болур эди.

Ышанига кёре, аны Рамазан къутхаргъаны белгиледи, алай эсе, Джатдай къайдады? Ол нек болушмады? Сюймеклик ишни арт кёзюуде болумуна кёре, Розаны суудан Рамазан алмай, Джатдай алыргъа керек эди. Нек десенг, Рамазан бла Розаны сюймекликлери къачан эсе да джашнаб тургъан биченлик, кюн кюйдюрюб саргъалгъанча болгъанды.

Джатдай бла уа, замансыз чыкъгъан гяхиник кибикди. Быланы былай болууларына ол кеси сюймеклик джолда джангылычлары бла себеб болгъанды.

Джюрек джюрюкдю, Роза бу сагъышланы кёзню джумуб ачхынчы битдириб, къулагъына къоннган багъырбаш чибинни къолу бла къоруй, терен ахсынз,

кесини суююмлю къарамын Рамазанны суу джугъу болгъан бал бетли чачына, суюгеннге артыкъ да ариу кёрюннген токъ бетине, къамиш къыргъанча ариу сюегине джетдире, джерге къараб, бир аягъында нёгерин суу алыб кетген, кеси да джибиб тилимдилик болган туфлийин эслеб, болур болгъанды дегенча, аны къайгъылы болмай, узалыб мылы чындайыны буршун тюзете, джунчугъан халда, къатында ёсюб тургъан суу сипини баш къусханын къолу бла ууа, мурукгу этди.

Рамазанны «Роза, къалайса?»... «Роза бираз маджал болдунгму!» «Роза нек сёлешмейсе?» деген сорууларыны бирине да ол джууаб этмедди. Джууаб орнуну аны мангылайында чирчик чыкъгъан исси тер тамчыла кёрюндюле. Къарамы бла, хатам джокъду, сау бол, деген магъананы ангылатды, Рамазан аны эс джыйгъанына къууана, тартыннганын эслеб, аты таба атлай, мурукгу этди.

Роза, адам кёргенден тоймагъан субай санларына, териси бла бирча джабышыб тургъан джукъа чебгенин, къоллары бла тартыб-тартыб, джабышхан джеринден бери айырыргъа кюрешди. Рамазан ётер джерине къарады. Джагъада адамла да ол кёчюуге сайлагъан джерин табха санагъанларын къоллары башлары бла да кёргюзюб билдирдиле. Ол атны, кёб болмай кеслери олтургъан терекни къатына тартды.

Роза ат аллына, Рамазан да ат артына миниб, кеслерин бегитдиле. Аджирни аллы бери айланды!..

Бу кёзюуде, джангыз Джатдайдан къалгъанланы, чырмаусуз бир ётселе, дегенден башха сагъышлары джокъ эди. Джатдайны къууумун а сен сорма, мен да айтмайым... Ол ат аллына миннгени ючюн Ёза-

гъа тиш кыса эди. Рамазанны уа, Розаны сыртына таянчакъ болуб келген сол билегин да, кёкюрегине тыйгыч болуб келген онг билегин да, онг имбашысына тие келген кёкюрегин да, онг базыкъ бутуна джете келген онг базыкъ бутун да—кесиб атарлай бола эди.

Алай болса да иш джангыз Джатдай тилегенча болуб, Рамазан суугъа кетиб, Роза кеси ётмей, барыбыз да мурат этгенча болуб, тору аджир аланы экисин да къабыргъасы бла джюзюб, сау—саламат ётдюрю!..

Мен джаратылгъанлы, ол кюнден бек къууанмагъанма десем антыма ёлмезме. Къалгъан адамланы да менден башхалыкълары джокъ эди. Джангыз Джатдайны къууанчы бла бушууу бир бирлерин богъурдакъ таууш этдире эдиле.

Ат аллындан тюшер-тюшмез кызла Розаны кеслерини кёзлерини бурунларына сугъа, ийнакълай, кишиге да эслетмей, кеслерини бирлерича юсюн къургъакъ, кёлюн джарыкъ этдиле.

Рамазан алкъын атыны юсюндеди. Аны не эсе да бир айтыры болуб, бир таб заманны сакълагъанча кёрюнеди. Алайдагыла барысы артыкъсыз да кызла, кеслерини теуглери илинемек аджалдан сау къалгъанына асыры къууангандан аякъ тюблеринде чёб сынмай, джарыкъ чамланы бардырадыла. Рамазан ат юсюнден ийилиб Айшатха нени эсе да шыбырдады. Ол да Джатдайдан кёз сакълай туруб, Розагъа бир сёзлени айтды. Сора кызла Джатдай бла Рамазаннга кёзюу къараб, къым-тым этдиле.

Айшат суу тауушдан къалгъан, селешген дауурланы тохдата, джыйылгъанлагъа айланыб, кесин джюгенниге ура тургъан мылы тору аджирини къара джалын къолу бла сылай, кёзлерин бир джерде ёсген кёк къо-

зукъулакъ бла чайыр бетли джыгырагъа къаратыб, Джатдайгъа эслетмей, бир къауумлагъа кѣз къыса айтды: Барыгъыз да тенглерим болгъаныгъыз себебли, былайда мен уялыр адам джокъду. Кѣлюме былай келеди: Бу джыйылгъаныбыз бла Рамазанлагъа барайыкъ. Розаны сау къалгъаныны да, джууукъ юйюн таныгъаныны да, Рамазанны юйленнгенини да къууанчларын бирден этейик. Алай болмай да амалы джокъду, хайдагъыз! бирден тебрегиз!»—деб ышармай, кюлмей, ким не айтыр дегенча, нѣгерлерине къарады:

Бу сѣзлени чам болгъанларын билген къауум, Айшатны кесине кѣре бирер зат айтыб кюлдюле.

Роза эл гууртха, Гумаи джууртха дегенлей, не этесе табу, дерге да бир тебреди, алай а башха кючле анга чырмау болуб, айталмай нюрлю бетинде къызылы бла агъы дарийча тюрлене, эринлерин чыммакъ тишлерини тизилген инджиси кѣрюннгюичю ышартды. Айтылгъан Джатдайны джюрегине туз себе, аны бурнуна ѣтдю. Ариу къош къашлары эрши туюлюб, бир-бири юслерине миндиле, чыммакъ бети къаб-къара къаралыб, джауаргъа басынган ашхамча болду. Шош къара кѣзлери чартлаб-чартлаб чыгъаргъа джетдиле.

Рамазан бу юч тюрлю халгъа да кесини сынчы кѣзлерин бирер джетдире, не эсе да айтыргъа тебрегенлей, Айшат аллына атлаб, аны джибиген кѣнчегини тобугъуна илиниб тургъан агъач тюкню къоллары бла тите айтды:

— Рамазан, сѣзюнгю игилик бла бѣлейим. Мен экигизден да кичиме Роза мени къысха эгечимди, сен а джугъум да болмайса, алай а мен туугъан къарна-

шым Османнга къалай ышана эсем, сенинге да алай ышанама. Иш джуукълукъда тюлдю, адамлыкъдады. Кёзюнгден айтханым ючюн кёлюнге джукъ келмесин, ачыкъ зат болуб бюгюн сен Розаны ары, обалагъа, кетиб баргъан джолундан къайтарыб келиб, бери—адамлагъа къошханса. Аны ючюн барыбызны да атыбыз бла Сау бол!

Ма кеси да былайдады, кертиге ёбгелемесин, бюгюн бу иш Джатдай къыллы къалса, аларлай болгъун деб айтырча, Роза къаргъышлыкъ, Джатдай бедишлик болуб да къала эдиле. Алай а, айтама да, сени былайда болгъанынг барыбызны да насыбыбыз, Розаны къыйналмаз, Джатдайны уа уялмаз кёзююу болур эди...

— Уялгъанны андан сора кёзюнде чёбюмю барды?»—деб къаасыны эсе да соруу сёзю арагъа кирди.

— Сора Джатдайны анда не терслиги барды?»—деб, экинчи да джунчутур муратда соргъаннга сорду.

— Джатдайны терслиги уа,—деб мен кёзюусюз сёз алыб, башхала ючюн джууаб этерге башлагъанлай, бары да мени кёргеним себебли, кертисин айтырымы билиб, айтыллыкъгъа эслерин ийиб тохтадыла.

— «Роза суугъа кетди, Зурум къуугъун этди. Джатдай да Рамазан да, мен да эшитдик. Розаны кюреше келгенин да кёрдюк. Тюзю, былайда, хар ким эшитген джеринде тохтаб, кёрген джерине чабхандан сора этер зат джокъ эди. Алай болсада, оюмсуз джюрюген аджалсыз ёлюр дегенча, ишни таблыгъын билмей гузаба этиб, аны ёрге сюер орнуна, энишге ойгъан да иги болмагъаны себебли, мен ат бла кирир муратда джюгеннге узалдым. Рамазан аны меннге джибермей, Джатдайгъа:

«Сюйгенинг суугъа кетди. Ма ат бла кир!»—деди.

Сора Джатдайны халын кысха ангылады да, кеси кириб, сау болсун кызыны, Айшат айтханча, алыб барган аджалдан сыйырыб, саулагъа кыошду.

Майыл Гыраудан аз такъыл дегенлей, Джатдайдан эсе уа таб мен да такъыл болдум. Бир да кыуруса да ишге хайырым болмаса да, богъурдагыма дери суугъа ташайыб, кыарыууму таныб чыккыдым...

Мен ангылагъан бла, кыарнашчыгъым, Джатдайны бир огъай эсенг, бири да тушманны болсун; эки терслиги барды. Бир джанындан ол Розаны кесини сюйгенин кыутхаргъанча, кыутхарыргъа экинчи джанындан а ким болса да бир суугъа кетгенни суу азыгъы этмей алгъанча алыргъа керек эди. Джатдай а, эки динни бирин да тутмагъан дегенлей, бу эки борчну бирин да толтурмады.

Мен сёзюмю бошаб, ким не айтады деб, джан-джанымы сымарладым.

Кыобан, не этдигиз эсегиз да Розаны менден сыйырдыгъыз, деб кёлю кыалгъанча, уллу таууш этиб шууулдады. Джатдайны мутхуз бети алгъындан да бек кыаралды. Ол эки кёзюнде эки огъу болса, бири бла Рамазанны, экинчиси бла да мени урурлай болуб, экибизге кёзюу кыарады.

Розаны ангысы сюймеклик джолда этген джангылычларын эскере, кесини келлик джашаууна бу сакъатдан башлаб тюз оноу этерге кыуреше эди. Энди ол таукеллигин Рамазанга тохташдырды!

Айшат сёзюн тохтагъан джеринден башлады:

— «Алайд да, Рамазан, сен аллынга келиб тургъан насыбха ие болур амалтын артда, озгъан джангурну ызындан джамчы алыб сюргенча этиб айланма!»

Айшат сёзюн бошаргъа таб кёзюнуо сакълаб туруб Пазлий айтды. «Къыз не дейди, ишден хапары бармыды? Бу къызгъа келишген къууанч хапармыды?»,—деб Сапиятны хапарынлай, сиз айтханнга Роза да не огъай, не хо дерик болур, аны да билирге керекди».

— Аны не билири барды, огъай дерик болса, ауузу биргесинеди, майна ма кеси деген!—деб Джанариу барын да кюлдюрдю.

— Къысхатамакъ болмагъыз! Рамазандан сора да Розадан умуту болгъанла бардыла!» деб, Шогъай эки къолу бла да кесини ауузун джаба, бир джанына бурулгъанында, хар ким Джатдайгъа, Джатдай да джерге къарадыла.

Бу кёзюуде, кюн кюйдюрген биченликни сугъарсанг кёрпейгенча, Роза бла Рамазанны сюймекликлери алгъын орунларына келе эдиле. Къызны Джатдайгъа мураты уа, замансыз чакъгъан джанкъоз балдыраджюзде юшюгенча тумалана эди. Шоркъадан акъгъан таза суудан челек толуб тёгюлгени сайын, аны ичинден кири тазалана баргъанча, Розаны джалгъан умутларыны орунларын керти керекли сагъышла толтура эдиле.

Джатдайны джюрегини алгъын къоркъуу бла умут кёзюу къонуучу тамырларында, бу сагъатда Рамазаннга къайнагъан джаныуар дерти ёсе эди.

Сютню къайнаргъа тебрегенин кёмюкленнгенинден таныгъанча, Джатдайны джанына тийгенин бетини тюрленнгенинден таныб, джанына тийсе алай тийсин, ол бирси джанындан къарасын дегенча этиб, къал-

гъанлагъа да эшитдире, Рамазан Айшатха къараб айтды:

— Сен аллай бирни билмесенг, бир талай ишчиге башчылыкъ да этмез эдинг, звенонгу сабанларында байракъ да къызармаз эди. Алай болса да джер басханны ат биледи. Ким да кесине джетгенни биле болур, баргъан суугъа джалгъан суу дегенча, бир къауум джолдан къошулгъан себебли, бир-бирлери ючюн джаратылгъан адамла эртде кюнлерин кеч этерге керек тюлдюле дегенинги тюз айтаса.

Анга не Айшат, не къалгъанла джууаб этмей, ауузларында къууут джуммакълары болгъанча тынгыладыла.

Джангыз Роза, ариу тюз бурнуну тюбю бла чырайлы бетине джарашыу ишленнген ауузун ачмагъанлай, баш эрнин тюздю деген халда белгили ышартды.

Алайна, билмей тургъанлай къая оюлуб, ташла тёнгерев тебренгеча, ауузу от чагъа, Джатдай Рамазанга кесин атды!..

Башхала орча эте аны тыйдыла «Къайгъы чыкъса менден чыгъар, излесегиз, тюбде излегиз» деген Рамазанни эсине тюшсе да, не сёз айтыргъа неда темирчилерге кесин тыйыншлыгъа санамай тёзалды.

Олсагъат Къара тенгиз табадан джылы хауа айланыб, джерни къарын, бузун эритиб, ёсгенлеге ёсерге онг бергенча, бир сейир тюрлениу болду.

Ары дери (таб суугъа кетгенли да) ауузун джарыб сёз айтмагъан Роза, барыбызгъа да эшитдире, Джатдайны къолу бла кёргюзе:

— Джатдай, ким сёлешсе да сен сёлешме!—деди!» Кеслерини кёллерине: джангы сауулгъан сютде джау да, айран да, бышлакъ да бардыла деб, эртде къара-

чайлы айтханлай, бу сёзде сүймеклик да, гурушха да, ёбгелеу да, бардыла деб алай келтирген кыауум керти да джангыла эдиле. Нек десенг, Розаны Джатдайгъа джангы кыатхан джюрегинде, не сүймекликге, не гурушхагъа, не да ёбгелеуге орун квалмагъан эди.

Бу сёз Джатдайны ауузун тыйыб, санларын кыйыб, джюрегин жаргъан бла да квалмай, Рамазанны иги муратларын бегитди.

Бу кёзюде алайдан бир кычырым чакълы узакълыкъда элден кыуугъуннга чабыб келгенлени аллары кыабхакъдан кыарадыла.

Рамазан да башха джол бла элге барыб, нёгери бла джайлыкъгъа кетди.

Джолда

Рамазан бла нёгери, оджакъдан чыкыгъанча, тик ёргени чыгыб, тюени сыртыча батыулу деппанлы сыртны ёрге тебрегенлеринде; атлары чабыб тохтагъан эгерлеча, ичлерин сериуюнден сериуюн ура, буруингу нартланы дюлдюрлерича, ауузлукъ чайнаб, тесукъа эте, тау таба айланыб, уллу джолгъа джарашдыла.

Атлыла ауузлары бла, атла аякълары бла бираз ишлегенден сора, иги кесек джол кыораб, джолоучула

кзулакъ суучукъгъа джетерге, Рамазан атына суу ичирейим деб туракълагъаны бла, бир къой мангырагъан таууш кзулагъына тунакы келиб, нёгерине:

— Эшитемисе?—деб сорду.

Экиси да ол джанына эслерин ийиб, кзулакъларын салыб тургъанлай, биягъы таууш биягъындан да ачыкъ келди. Ол джолну тёбен джаны чегет талачыкъдан ургъан аязчыкъ бла акъгъан суучукъну араларына аралашыб чыгъа эди. Олсагъат Рамазан бек къайгъылы болуб:

— Алан, бу бери къайдан чыкъды, бу не алапат болду?»—деди.

— Да не боллукъду, къой мангырагъан таууш».

— Аны уа мен да эшитеме!»—Деди Рамазан—алай сен не къой болгъанын билмейсе?»

— Къайдан билликсе, не уа ол бизге неге керекди?»—деб, нёгери атын джолгъа джарашдырыргъа, къой джангыдан кызыу-кызыу мангырады.

Рамазан:—Джюр!» деб, атын джолну тёбен джанына бургъанында, экинчи атлы анга огъурамай джууаб этди.

— Къой, Рамазан, аз къой мангырамайды, былайгъа джууукъ стауатла бардыла, сюрюу кютюле болур».

— Сен мен айтханны эт, бу бизни сюрюудеги къаракзулакъ къойну тауушуду»,—деб къойчу артыкъ сёлешмей, сен къалай сюйсенг, алай эт, мен а къайтмасам, болалмайма дегенча, эрлай атындан тюшер къайгъылы болду. Рамазанны бююннге дери джарыкълыгъы биргесине болса, ол аны бла ёчеширик да болур эди.

Бююн а, атны юсюнде, сагъышларыны тюбюнде инджилиб келе эди да, амалсыз кереклиден артыкъ сёлеширге излемеди.

Джашла джолну тѣбен джанында чырпылагъа атланы тагъыб, агъач къатыш сент-мент къаячыкъладан талагъа тюшгенлеринде, алайда джыйырма чакълы мал. Ичлеринде, бир да ажымсыз къозусундан айырылгъан болур эди, бир къаракъулакъ акъ къой, мангыраб, ѳрге, энишге чаба тура эди.

Малланы санаб, энтда бѣлюннген—зат болурму деб дагъыда тѣгерекге къараб бошагъандан сора, къойланы сюрюб ѳрге таяндырыб, атларына миниб, экиси эки жанларындан, барлыкъ джоллары бла ышыра тебретиле.

Хангерийни джашы не заманда да эсличик эди, экнбиз да бирге бара тургъанлай, мен эшитмеген тауушну да къайдан эшитди, ол къой болгъанын да къалай билди деб кѣлюне келе:

— Къаракъулакъ къойну тауушун къалай таныдың?»—деб, негѳри сорду.

— Танымай а, Мусса, юренсенг, малланы ауазлары да адамланыкъыча бир-биринден башхады. Таныгъан адамларынгы кеслерин кѳрмегенлей, сѣлешгенлеринден къалай биле эсенг, къутген къойларын алай айырыб таныгъан къартны биргесине къойчу болуб тургъанма.

Была, суйселе джаллы къатышыб чачылсынла, огъай деселе, башха бир зат болсун — чачылгъандыла.

Мен юйге тюнене тюшген эдим. Къойлада Добай бла Османни джашчыгъы къалгъан эдиле. Бютеу да 500 мал болургъа керек эди, былайда уа 29... сюрюу кау-куу болгъанды»,—деб къайгыргъаны бет тюрсюннуден билине, экиси да бара тургъанлай, бир сабий къычыргъан таууш эшитиб, ызларына туракъладыла.

— Эшитемисе?

— Эшитеме.

— Добай? — деди да?

— Хы, Добай?»—деди.

— Сора аладыла. Излеб айланадыла. Сен былай жъойла бла тур, мен къайтыб хапар билейим!—деб, Рамазан кычыра-кычыра кетди. Анга джууаб этдиле.

Бир талай замандан атын да терлетиб, ол къайтыб келди.

— Не хапар?—деди Мусса.

— Аладыла.

— Не болгъанды?

— Тюнене кече буз къатыш уллу джел болгъанды да, къойла юркуюб, юзгерени да оюб, чыгъыб кетгендиле. Ма бу сен кѣрген сыртлада тохтаталмай келиб, агъач ичине джетерге джел да, джангур да, малла да сабыр болуб, мында алларын тыйгъандыла.

— Кѣб керекмиди?

— Быланы къошсакъ, сан толады.

— Ала быланы излебми айлана эдиле?

— Хо.

— Биз болмасакъ да табарыкъ кѣре эдим?

— Бюгюн табарыкъ тюл эдиле, нек десенг, джашчыкъ биз сюрген къойланы ызларын кѣрюб, артындан кычырыб тыйгъанды ансы, Добай башха ѳзеннге тюшерик болгъанды.

Ол кѣзюуде Добай кеси да келиб, саламлашдыла. Табылгъан къойла ючюн нохта бау не да къурманлыкъ этиуню юсюнден бир эки чам этгенден сора, Добай:

— Энди, Рамазан, кече биз былай къалайыкъ, сен баргъанынча къошха бар да, ийнек да джелин толтуруб къалгъан эди, не болуб тура эсе да, барына да къара, — деб къойланы ызларына сюре тебреди.

Была да алларына тебиндиле.

Былайгъа дери Рамазанны сагъышлары ызында— элде эдиле, энди уа къошха къайгъырыу да, гютдю юсюне къалач дегенча, аланы юслерине къошулду.

Алай бла экиси да кеслери араларында керекли сёзлени бир-бирлерине айта, айырылыр джерлерине джетгенлеринде, кюн тауну башына, таб сабий да узалыб джетер кибик тигелеб, джуукълашхан эди.

Тюклю гёджеб

Шофер машинаны газына къошханча, нёгеринден айырылгъанлай, Рамазан тору аджирни джюрюшюне къатылды.

Ол да, сени ышанымынгы тас этмезме дегенча, кеси разылыгъы бла атламын жангыртды.

Бу кёзюуде ачыкъ тюртюлюрге Муссадан тартыныб келиб, ол айырылгъанлай туурагъа чыкъгъанча, Розаны тюрсюню атлыны кёз аллына битгенинде, бютеу сезимлери бары да аны къайгъылы болгъанлары себебли, джолоучу нени юсюнде эмда къайры баргъанын унутду. Сора айрыны сабы бошалыб, бутакъларына джетгенча, жангыз джол тауусулуб, эки

айырылган джерине джетгенинде, кеси кыайсысы бла кетерини юсюнден эскерирге бошамай, аты барганыча, онг джанына кетди.

Аджир кызыу бара турганлай, сабыр болганында, Рамазан джолну юсю бла кенделен ауган бир кыайын терекге джетиб турганын эскерди.

Ол бирси джолну барырга керек эди, алай болганы ючюн, ташны сыхсам кан чыгарырма деб турган бир джаш, джугьутурча аллына бара турганлай, джурча ызына да кыалай кыайтсын!

«Мен барлык джол, джамчыны этеги эди, бу уа джагыасыды. Джагыасы этегинден юч кыат да кысхады. Кеч болгунчу Дугьум кыулакны берги кенделенинден атымы джыкымай бир ётдюралсам, андан аргысы уа...!»—деди ол кеси-кесине.

Рамазан, табигьат джолга кенделен салган терекни, Роза былагы келген кюн, ол минген машинаны аллына кенделен тартыллык арканнга ушата, тюшюб атыны башын тутуб, алайдан ётюб, бир мине, бир тюше, аллына кетди. Ма энди аман джерге джетди.

Салма джолчук бир терек тамырланы, бир канга ташланы, бир да тар секиртмелени юслери бла созулуду. Тёбен джаны юйден мийик болмаган кыотур кыаячыкыладыла. Тёгерек бары да кыалын чететди. Бу кыулакда дугьум сыйынгысыз битеди. Ол себебден айюле да болуучандыла. Алай болсада былайда атны джыкымай ётдюргенден баш иш джыкыду. Андан ары уа, миниб кетерге боллукьду.

Ол атны башын эслеп тарта, аман джерледен да ётдюрюб, миниб кетерге деб ёзенгиден тутханлай, аджир аягын кыагыб, кыулаклары джумуб, бурну

бла эрши тукъум сызгъырды. Иеси сескекли болуб, миннгенин сабыр этиб, ат къарагъан джанына къарагъанында, бир бойнакъ айю тюз была таба гузаба келе тура эди.

Энди адам суусаб ичген чакълы бир заманнга ол былайгъа джетерикди. Ышанына кёре, тохтар неда джаллар джапысы джокъду. Суюсенг суюмесенг да къазауат этерге керекди. Шок джокъ! Къама джокъ!.. Джангыз кезлик бычакъ!.. Ол да игиди!.. Къара кюч бла уа мынга не къарыу этериксе! Аtxa миниб къачаргъа уа джол аман, терекле!.. Бу сагъышла бары да аны башы бла кёк джашнаб джабылгъан чакълы бир заманнга ётдюле, Дугъум къулакъны бойнакъ иеси джууукълашды. Ал аягъындан асхай, тилин чыгъарыб, таб бир джаууна келгенча, аман къан бла келгени алгъындан эсе да ачыкъ болду.

Аджир юрkyюб, артха чынгады. Рамазан джюгенни тартаргъа излемей, ычхындырыб, джолну юсюнде базыкъ эменни къатында, джангыз кеси алайда тамырланыб битгенча, уллу терекге нёгер болуб, тебмей тохдады.

Ол кёзюуде Розаны «...Сен сёлешме!»—дегени къулагъына келиб, кеси да джанына къоркъуусуз бир ташадан къараб тургъанча, кёзюне алай кёрюнюб, андан ыйлыгъаракъ да болуб, бир джанына къарагъанында, къарт атасыны айтычусу эсине тюшюб, сол къолуна юккюл бюклеб, кийиз бёркюн, онг къолуна деменгили тутуб, бычагъын хазырлады.

Огъай, хомухлукъдан хайыр джокъду!

Шайтан джел букъуну айландыргъанча, аны эси бу сагъышланы башында айландыра тургъанлай, тюклю Гёджеб, ачы кычырыб, къачан эсе да айюле акгасы-

на этиучюлерича, Рамазанны юсюне ёрге турганлай, бу да къарт атасыча, сол къолунда бёркюн, аны аузуна тыгъа, онг къолунда бычагъы бла къарнын тартаргъа кюрешди, алай болсада, къысха заманда кеси джауну къучагъына тюшдю. Джагъалашыб башладыла. Тау тейриге ышанганча, ышаныб турган бычагъы къолундан кетди. Башха мадары болмай, эки къолу бла да тушманны белинден тюгю къатыш тутду да, Рамазан джан къазауатны къызыуна кирди.

Айю аны плашы бла габрасын пара-чара эте, имбашындан къабыб, этине ётдюрдю.

Джаш аны басхан ауурлугъун, буугъан кючюн эмда къабхан ачыуун кёлтюралмай, джыгъылыргъа теб-реген эди, алай аны насыбына джауу безгеги тутхан адамча къалтырай башлагъанын эскерди да, ауузунг къандан толса да къанлынга билдирме дегенча этиб, кесин къатдырды.

Бюгюннге дери кюнню тубюнде, джерни юсюнде, была экисида джашагъан эселе, мындан ары бири ёлюб, бири къалыргъа керек болгъаны экисине да бирча белгили болуб, хар къайсысы кесини джарыкъ дуняда эркин джашауу ючюн кюреше эдиле.

Кёзюу-кёзюу тублю, башлы бола, чырпыла къатыш къаячыкъладан къуюлуб, тюклю тубге кийимли башха тюшгенден сора, тубюндеги, тутмагъаны себебли, Рамазан мамукъ отдан кери дегенча, бир джанына туруб, кетер акъыл ала башлагъанлай, эсине атасыны бир айтханы тюшдю:

«Ботда деб биреуню бу айюча, бир джаралы айю талагъанды. Адам онгсуз болгъанында, энди ёлдю деб сыртлыкъда джатыб джашыртын къарагъанды.

Ботда эс джыйыб, төгерегинде джукъ кәрмей, туруб кетерге тебрегенинде, ол чабыб келиб, джангыдан талаб, тыйюб-уруб, ол огъай эсенг солуймуду деб къулагъын аны бурнуна салыб кәргенди. Тамам ёлгеннге санаб, дагъыда ажымсыз болур ючюн биягъы сыртлыкъда бугъуб къараб тургъанлай, нёгерлери келиб къутхаргъандыла. Муну да сау болгъаны тауушундан солугъанындан да белгиледи. Ол себебден къызбайлыкъ этмеген, батырлыкъ да этмез дейдиле. Былайда эслилик, батырлыкъ да керекдиле.

Рамазан къолу бла сыйпаб, бетинде джарасы болмагъанын билгенинде, аннга да къууанаракъ болуб, анасыны: «Кесинги эслеб джюрю, адам керексиз чырмаугъа, илинмек аджалгъа учураб къалыргъа боллукъду»,—деучюсю эсине тюшдю. Сора къая ташны джанына олтурургъа тебregenлей, къолу бир хире затха тийиб, ол да къымылдагъанча болуб, билмей джалан аякъ къызыу мыдыхны басхан, иссиси ётгенлей аягъын гузаба алгъанча, терк огъуна къолун артына къачырды. Бираз тургъанлай; джаралары, эзилгенлери кеслерин билдире башладыла. Эндиге дери чабхан атланы аякъ тауушларыча дюнюрдеб тургъан джюреги, энди чучхурдан тюшген суу айланмада шаушалгъанча, сабыр уруб тебреди.

Кёк чууакъды, сабсыз оракъча къынгыр ай, кечени джарытыуну айыбын бюсюреуюн да джулдузлагъа къюуб, кеси адам аягъы тыннгынчы огъуна, кюнню артындан къууб кетгенди.

Москвадан радио бла Совет Союзу гимнини ауазы келгенча, къулакъ суучукъну зынгырдауукъ тауушу келеди. Рамазан рахатлыкъны аскерича, солууун алыб, кючюн джыйыб, керек болса, эндиги кюреш-

ге да кесин хазырлаб турады. Аны джауу да, кѣб джыл мындан алгъа герман фашистле кеслерини уяларында ёлюм джара табыб, не кечиб къоялмай, не кюрешиб башлаялмай тургъанча, мурулдагъаны бла къаллылыгъын билдире, азауларын чакъдырады.

Билмей тургъанлай, тѣрт аякълы тенгине, ёрге тур да кюреш дегенча, гылыи къуш ачы-ачы кычырды. Ол да, менден аллай къарыу къалмагъанды деб ангылатыргъа излегенча, джаякъларыи чыкъырдата, созуб тарыгъыу таууш этди. Аджир да иесине, сен нек кымсыз болгъанса, мен а сени сакълаб тургъанымы билдиреме дегенлиги болур эди, бѣлюб-бѣлюб кишнеди.

Рамазанны кѣлю кѣлтюрюлюб, къатында ташладан хазыр эте, джатханны къарантхасындан кѣзюн, таушундан къулагъын алмагъанлай, эскермей.

— От башланыб, окъ бошалыб къалса да-а—а!»— деб тебрегенлей, коркъуулу джерде тургъанын билиб, кесин тыйды. Бар сора, аны къоркъууу алыб атханча кетди да, эрлай кеси хазырлагъанладан челек тенгли бирин алыб, башындан мийик чыгъарыб, туура ёлор джери былайыды деген джерине урду.

Былайда да ол муратыча болду. Джауну джаны чыкъды, Рамазанны къолу тийген ол хире зат, айюню ичегиси болгъанын ол алайына огъуна билсе, ишин бусагъатха дери да турмай бошарыкъ эди.

Д жаралары бла сыдырылгъанлары ауруб инджите, айюден кийимлерине джагъылгъан къарын кирни ийиси кёлюн булгъай, къарангыда кёнделен джолдан ётюб келген атлы стауатны къатында къара суугъа джетерге, къошну тёбен джанындан бир тунакы таууш къулагъына келиб, «эшда, ийнек бузоууна ынгырдай болур» — деб акъыл этди.

Ол атын къантарыб, кесин къатдырыб, таууш чыкъгъан джанына тигелегенинде, доммай киби мазаллы акъ ийнек, къаяны эрнинден кетерге джетиб, энишге къараб, тынгысыз ынгырдай тура эди.

Менден илгениб, не да юркуюб аягъы зат таймасын деб къоркъуу эте, кенгден огъуна: «Къуба, Къуба!»—деб кесин билдире, къатына келиб, ёрге тыяргъа мурат этди, алай болгъаны ючюн, ийнек тюбюнде къая ыраннга къараб, ынгырдаб ёкюрюб тургъан болмаса ызына бурулмады. Ол «Ха!»—дегени сайын, ол да къаяны эрнине джуукъдан-джуукъ бара эди.

Рамазан, аны бузоуу джангы туугъанлай тайгъалаб, ары тюшюб кетгенин билсе да, мен бузоугъа баргъан заманда анасы бир хатагъа къалыр деген къоркъууда, къатына джетиб, кесин танытыб, атын айта, къашый-къашый барыб, мюйюзюнден къолу бла тутуб: тартыб аллын ёрге буруб, тёбен джанына тюшгенинде; «Ха!»—деб хыныракъ этиб, сюрюб стауатха чыгъарды.

Бир кесекден анасын тагъыб, джолу бла айланыб, къая ранда бузоучукъгъа тюшгенинде, ол чыкъма-

гъан джаны ичинде, экинчи къаядан да кетерге дже-
тиб, мушулдай тура эди.

Рамазан ана бла баланы бир-бирлерине табышдыр-
ды. Аманны кеминде кюрешиб эмизди. Бузоу тауус-
магъанын сауду да, къатыб таш-агъач болуб тургъан
джелинни адамыча ууду.

Сора атын тындырыб, къошха кириб, отну джа-
гъыб: кийимлерин от жарыкъгъа тутуб къарагъа-
нында, алагъа джагъылгъаннга кёре, айюню къарны
джарылгъанын да, алай тынч ёлгенини себеби не
болгъанын да билди.

Къара суудан суу алыб келиб, джылытды, кесин
тазалады, уууз бла айрандан ингирчек этди да, аны
джарасына салыб байлады. Санлары отдан джылы-
ныб, джарасы байланнганындан солуу табханында,
ингирли кийик болуб къатына келмей тургъан джу-
къусу, халгер хансдан чыкъгъанча, къайдан эсе да
чыкъды да, кесини ишин бардырыб башлады.

Рамазан Роза бла сёлеше тургъанлай, бир джанын-
дан юслерине чыкъгъан айюден илгениб уянганын-
да, танг кенг болуб, чыпчыкъланы джырлагъан тау-
ушлары келе, Роза да, айю да джокъ, джангыз кесн
дранбаш къошда, темир орундукъда, джатыб тура
эди.

Ол кийиниб эшикке чыкъгъанында, стауатны огъа-
ры джанында къара залыкъылды, тартыш, къара иш-
килди кёб битген уллу джасау бетге къошну тёбен
джанында къаяланы юсю бла кёрюннген нарат че-
гетге; эки джанында сыйдам джалпакълагъа кёз
джетдирген бла бирге, тюнене кече келген ырхы къош
артына къаланнганын, къошну дыранларын джел ал-
гъанын, юзгере болуб, гёзенекле чачылыб, болгъан

джаудан къалгъанча, хапа-сапа болуб тургъанын эс-леди.

Эрлей къара сууда бет къол джуууб келиб, ийнекни джолукъдуруб, тууарланы къысдады да, ишден аш та-мадады деген сѣз эсине келе, сууукъ гырджындан да ис-си тишликден да къабыб, къалын айрандан тогъуду. Сора бутуна къара хапс джагъыб, имбашына да нод сюртюб, кесин джарашдырыб, иш къайгъылы болду.

Эм алгъы бурун чегетчикден ууакъ чыбыкъла кел-тирди. Гѣзенеклени чачылгъанлары, седирегенлерин джамады. Эски батмакъ орунларындан арлакъгъа джангы, таза джерге къурду. Къулакъгъа тюшюб джел чачхан дранланы табыб, келтириб ызларына урду. Тамам алгъын орнуна келмесе да, къошну ча-чылгъан джери, энди ушагъыулу болду. Къошну ар-тында ырхы келтирген къумну, ташны къабыргъагъа басхан ауурлугъу заран этмезча тазалады.

Сора керекли затларын да алыб, атына миниб, эки кече бла эки кюнню джукъ ашамай тургъан нѣгерле-рине, тас болгъан бычагъына, анда къалгъан бѣркую-не эмда союллукъ учасына кетди.

Нъурманпыкъ

Нертибийни, аллы къыбылагъа айланыб сал-лыннган уллу тѣртгюл юйю барды. Аны атасыны юйю да алай айланыб ишленнген эди. Ата-сы, арбазым къыбылагъа айланса, сууабды деб сал-

дыргъанды, джашы уа тѣбеннгиден ышыкъ болуб, кыыш кѣзюуде терезелеринден кюн тиерге деб этдиргенди. Джерини тѣгерегин къанга буруу бла бегитгенди. Арбазы асыры тазадан баулары юзюлюб, инджилери тѣгюлген адам бирин кыоймай табыб джыяр. «Гырджын сындырыб ашар эдинг»—деб быллай арбазгъа айта болурла. Баратасы алкъын битмесе да, эки джанына эмен багъанала салыныб, гитче эшиги уллу эшиги къалайдан боллугъу белгили болгъанды.

Адамла базардача басыныб, байрамдача къууанадыла. Иштегиле келселе уа, мындан да кѣб джыйыллыкдыла.

Терек бачхада, кѣгет салгъан джаш терекле, кѣк терезелери бла акъ сюртюлген кызыл къошунбаш юй. Арбазда башлары бирге джабылгъан ѳтмек печ бла аш юйчюк,—бары да бир-бирине джараша, тыйыншылы ариулукъну бередила. Терезелеге салкъынлыкъгъа ѳсдюрюлген чырмауукъ гокгала уа, чебгеннге хазырла джарашханча джарашадыла.

Сураты былай болгъан кеси аз ариу болмаз дегенча, эшик аллысы былай болгъан, юйю андан да аламатды.

Огъай, Кертибийни юйю алтын-кюмюш бла, кюбюр байлыкъ бла, аламат тюлдю, кирсизлик бла, бар затын орнуна джарашдырыу бла махдаулуду. Алай болсада алада бир уллу джетишмеген зат барды, ол да неди десенг, Кертибийни юй бийчеси, Розаны уа анасы, джокъдула! Бу заманында: «Атлыла атдан тюшген, джаяула атха миннген¹ бир тиширыу эди. Джа-

¹ Аллай сѣз тутуш барды: «Аны амалтын», «Аны кѣрюр ючюн», деген магъанады.

шаууну кыйын джылларында, ауур ишлени эте, сау-лугъундан айырылгъаны себебли, баш иеси аскерден келиб, джангыз сабийи да ёсюб уллу болуб, экиси да. «Энди сен аша, джаша, тынчай!»—деген кёзюулеринде, ёлгенди.

— Кенг джауорунлу, аллына бёченгирек, кызыл къанлы, къара шинли, адам ортасы болгъан биреу-ленни, адамла юсюне басыныб, джылы саламлашады-ла. Ол Кертибий кеси эди.

— Джыйылгъанла адетдеча, алгъыш этиб, кюл тутуб кетгенден сора, джыйылыу чачылыб президиум квалгъанча, Розаны юч тенг кызы, ата-ана джуукълары бары да, тогъуз—он чакълы адам квалдыла.

Эм алгъы бурун Кертибий кеси башлады:

— Кыйынлыкъ къууанч да сау адамгъа тюбей-тюбей барлыкъдыла, джаным къурман болсун джамагъатха, кыйынлыкъ кюнюбюзде да кыйналгъан эдиле, къууанч кюнюбюзде да, кёресиз къууанганларын.

Кертибийни тамада кыйыны ары дери сабыр тынгылаб туруб айтды:

— Тюз айтаса, къууанчха къууана билирге керекди. Мени кёлюме келгени: джуукъну тенгни да джыйы-лыкъ, бир-эки кюнню да хазырланайыкъ, адам айыб эт-мезлей этейик.

Аны иги огъурамагъанын къаш орталары бла билдире, Кертибий кёзюу сёзюу алыб:

— Сен айтханнга мен огъай демейме, сизни сый-ыгъыз да артыкъ болсун, ёлетден квалгъанча, бу джангыз сабий квалгъанды да мен андан кызгъаныб айтханлыгъым тюлдю, алай болсада, темирни кызгъаны бла джазгъаны дегенча, кызыууу бла къурманлыкъ

этиб, джартыбыз джартылай, толубуз толулай, суйген адамларыбызны алларына, ачыкъ кѣлюбюз бла, халал туз—дамыбызны салыб, разы этсек, иги болурму? «Тамбла буудан бюгюн кѣоян ашхы,—дейдиле» деб, кимни кѣлюне не келеди дегенча, тѣгерегине кѣрагаъанында, бары да ол айтханны табсынганча кѣрюб, кѣарт кѣайыны да таягъын джерге кѣагъа, «Болсун»,—деб эркинлик берди.

— Керти,—деди бусагъатда сѣлешген кѣартны юй бийчеси,—Мени сарытын кѣурманлыкъны бюгюн этерге чюйреди, кенгдеги джуукъла чакъырылмасала, ишибиз гурушхалы болур. Аллах айтса, тамбла ингирге этейик.

Эркишиле аны айтханын кѣабыл кѣрген эдиле.

Экинчи кюнюнде, тюш кѣайта, хар ким этер ишине джараша башладыла.

Ким мал сояды, ким адам чакъырады. Ким отун джарады.

Къызла ючеулен да болуб, «Роза барамыса?»—деб чам эте, суугъа кетдиле.

Бош тургъан адам джокъду.

Чакъырылгъанланы да аллары келе тебретиле. Ма Хангерий да арбазгъа кирди. Роза аны аллына кѣучагъында отун джаркѣалары бла тюбеди. Сора таууш этдирмей, джерге салыб, аллына атлаб, эки кѣолу бла да кѣолун тутду. Хангерий да, къызны ол кюн кѣргенча, джангыдан сынай, аллах берсин быллай келинлик а деб кѣлюне келе:

— Джашаулу бол, къзыым, чырмаусуз бол!—деб джумушуна кѣараргъа эркинлик берди.

Сюрюочю бир джары кетиб, кьойла тюзде кеслери джайылыб турганча, ай кетгенликге да, джулдузла кёкде кеслери турадыла. Элде кюндюз кибик джарыкъды. Хар юйню эшик аллында, орамлада шыбыла чыракъла джанадыла.

Кертибийланы арбазны да, Ильични чыракълары юч джеринде джарытадыла... юч джерде ючаякълада эт къазанла къайнайдыла. Джашла юч баш бла кёб аякъны юйютюб, аланы да тёртюнчю бир къазан бла асдыла.

Юч пецде да келген адамла олтурганлары себебли, аш юйден сора бош юй болмагъанында, тойну арбазда эте туруб, хоншулагъа кёчюрдюле. Къызла юйню бир джанына, джашла бир джанына, тойну сюзючюле да бир бёлек болуб, джарашхандан сора, той тамаданы буйругъу бла къобуз согъуб, тебсеб тебретдиле.

Окъала тигилген лаудан чебгени бла бир алаша-ракъ къара къыз бурунча кийинген бир джашыракъ адам бла колхоз тебсеуню бошагъанлайларына, къобуз абезекге согъулду. Джаш къызыны биргесине къобуз айтханны эте, тегерекге тебретдиле.

Ала бир къат айлангынчы, экеу-экеу болуб абезек къуралды.

Рамазан терезе тубюнде ёрге туруб, харс ура турганлай, той тамада Розаны алыб келиб: «Сиз бара туругъуз, мен тойну этдирейим!—деб, анга бериб, бир джанына бурулду. Джашны джелкеси, къызын бети къызаргъандан сора бир-бирлерине сёз да айталмай, бир айтыргъа тебрегенлерин да джаратмай ичлеринде тыя, къалгъанла бла бирге талай кере айланган-

дан сора, асхакъгъа барыу башланды. Сора бары да тохтаб, кёзюу-кёзюу тебсеб, бошагъан-бошагъанны стемейге не тебретиле.

Роза Рамазанны онг джанында сюелиб, кюн таякъ кибиб джашнай эди.

Аны ортадан узуннга, къатангъдан тыкъгъа тартхан сылгъыч сюеги; юсюне кийген джарыкъ кийимлерин ариу джарашдыра эди.

Тёртден эшилген алтын бетли къалын чачлары, шыбыла чыракъны джарыгъында, джим-джим джылтырай, ийсе, тобугъундан оза, джыйса, абадан къарангъа бола эдиле. Сют кибиб чыммакъ къолларыны ичлеринде, къаймакъча саргъылдым берчлери, эслеб къарагъаннга белгили эдиле. Ол джюзюк салмай эди, мынчакъланы джюрютмей эди.

Тегерек бойну бла токъ сагъакъларына келишиб ишленген чыммакъ мангылайыны туюбу бла, орталары къошулмай ёсген бал бетли къалын къашлары, чагъырдан алагъа тартхан джашауча джарыкъ кёзлерини башы бла, адам былай болсун дегенча джарашыб эдиле. Ол кёзлерин джумуб ачханы сайын, узун къалын кирпиклери бир-бирине тийиб нюр джилтинле къурала эдиле.

Чырайлы бетинде, къызылы бла агъы дарийча тюрлене эдиле. Бир ууртуну башында (кёзюне джууукъ) къара тегерек себгилчиги, кюмюшге къарасауут джарашханча джарашыб, анга артыкъ суююм къоша эди.

Ол кёб селешмей эди, ауузун ачмагъанлай, бютеу бет тюрсюню бла джарашыу ышарыб къоя эди. Кюлюрге да ёчлюгю джокъ эди ансы, айбат тюрсюнюне тыйыншлы этилген тюз бурнуну туюбунде, тишлерини акъ инджиси кёрюнсе, кюнню туюбунде джанкылыч

тургъанча, къалгъан келбетине артыкъ да таб джараша эди.

Кёзюу былагъа джетди. Марал кийик тау киришде бурулгъанча, Роза джашны аллында эки кере тегерек айланды да, тохтаб, харс уруб башлады. Рамазан джараларын, арыгъанын да унутуб, билген билимин къызгъанмай, къызны аллында «чанчылды!..»

Бир заманда бошаб: «Сау болугъуз!» — деб, къызын джокълаб къарагъанында, олтургъанла да туруб, бары да басынганлары себебли, кюренни тар этиб, харс ура тура эдиле. Бар сора, Рамазан да къызыны билегинден тутуб, барыр да, къызлагъа къошар. Адамла да: «Машалла!» «Сау бол!»—«Санларынгы саулугъун кёр!»—дей орунларына барырла, той тамада да быладан сора кёзюую джетгенни чыгъарыр.

Энди, суйсенг къарагъаныбызча тойгъа къарайыкъ, огъай десенг, былайда олтургъанла къызын, джашны юсюнден не айтханларына тынгылайыкъ, алай тюл эсе; Кертибийлагъа барайыкъ да, бир юйде къартла, бир юйде джашла, биринде да тиширыула олтурадыла—аланы бир къауумуна аралашайыкъ.

Аш юйде джумушха да къошулмай бир джаякълаб олтуруб, селеше тургъан да бир беш-алты тиширыу бардыла, суйсенг, аланы къатларында табджаннга олтурайыкъ!

— О-о хариб а!—деди былайда олтургъанланы бири-бирине—Рамазан алмайды ансы, Байдымат къызын келтириб оджакъындан да атарыкъ эди»...

— Сен кёзю-къашы болмагъанча, алай артыкъ селешме—деб экинчи аны ауузуна ургъанча этди. Келтириб оджакъдан атар кибиб Пазлийни не къыйынлыгъы барды?»

Биринчи анга джууаб этгинчи, кёзлюклери болгъан бир тиширыу экисин да тохтата:

— Сёлеше билмеген атасын, анасын сатар деб, быллай сёзле неге керекдиле? Бир къызсагъыз, кереклини керексизни да айта-айта турасыз!—дегенинде, бары да шум болгъанлары бла хайырлана, башында кёк джаулулгуу бла бир джашыракъ тиширыу:

— Ким кёб айтыр, ким аз айтыр, алай болса да мен ышан этген бла, Кертибийни кызы бла Хангерийни джашы бир-бирлерин ушатханча кёрюнедиле. О бир кюн автобус сакълаб тургъанлайыбызгъа, Рамазан юсюбюзге келиб, кюнашхы бергенинде, экисини да бетлери тюрлениб, джунчуб кьалдыла—деб сёзню баргъанын башха джары бурду.

— Экиси да намыслы сабийледиле!»—деди къайсы эсе да.

— Сени джауунгу да намысы болмагъа эди деб! Ол айтханны дагъыда бегитдиле.

— Ма кёрюрсюз, ол тели айтхан эди дерсиз, ол экиси бир юй болмай кьалсала!»—деб кёкджаулукъ, арта алааны джазыулары бир болгъаны болса, «Айтханем да!»—деб махтаньргъа бусагъатдан башлаб эркинлик алды.

— Акъыз, джашны билмейме, Лейланы уа Роза амалтын джаны чыгъа кёреме: бюгюн эртденбла бузуланы кысдаб келе, аны сагъынган бла, аны махтагъан бла башымы бездириб кьойгъанды—деб бир къаракъаш семиз тиширыу да бир джанларындан кьошулду. Ол сёзню юсю бла Лейланы сыйына кемлик келеди дегенча, кёкджаулукъ кысха джууаб этди.

— Лейла кѳуру да алайды алагѳа, Розаны анасын бек сѳе эди да, аны себебли; кѳызны да не хатасы барды джаным!» Кѳзлюкю кѳзюу сѳзюн алыб айтды:

— Сѳуймей эсем да джангызым Роза кибиб бирге тѳубесин; сѳфатда сѳфаты, чѳрайда чѳрайы, намысда намысы болса; он джыллыкѳ окѳуу болса; кѳолу, кирсизлиги болса; джау джагѳылгѳанча, кѳатына барсанг, кетеринг келмейди. Ол юѳдегине алай да бир айтханма: ариу сууун ким эшикге тѳегеди, аз кѳыздан туугѳан джокѳду, Розаны этейик да кѳояйыкѳ деб, алай болгѳаны ючюн ол а керегими бериб кѳойгѳанды. Аны джашчыкѳгѳа уа ким билдиреди. Эгеч, кѳарнаш болуб айланадыла сора». Кѳкджаулукѳ ашыгѳыш джууаб этди:

— Лейлагѳа уа бир барчы онг джанынгы айландыр да, Роза кибиб болмагѳанны арбазына басдырлыкѳ эсе, не уа Рамазанны несине не керекди.

Ма, кесинг деген ѳтѳюрѳк айтаса дегиз, ѳтѳюрѳк болса, окѳууу десегиз кѳыз джаш да бирге бошагѳандыла, элни ичинде андан биремлеген кѳайсы джаш барды? «Бу джай чагада колхоз «Джаш» бла колхоз «Кѳызны» ишлегенлеринде, андан кѳалгѳан джашланы бирер-ѳкишер затларын салгѳанларында, Рамазаны беш алты тѳюрлѳ ышаны киргенди...

Кѳзлюкю, бара тургѳан машинаны аллына чорт чыкѳгѳанча, — сѳзню бѳле:

— Аны несин айтаса, колхоз «Кѳыз» Розадан кѳуралгѳанча кѳуралыб да кѳалгѳанды!» дегенинде.

Кѳызыб баргѳан урчугѳум юзюлгенден эсе, кѳызлай баргѳан эрим ѳлсѳн деб эртде кѳызны хѳпарынлай болуб, Кѳкджаулукѳ да бираз джунчуду.

Ары дери сѣлешмей тургъан, кеси да Джѣгетейден кѣонакъ болуб келген тиширыу сорду.

— Колхоз «Къыз» бла колхоз «Джаш» деб а кимлеге айтасыз?

Была бир-бирлерине кѣараб, бирер-экишер ышаргъандан сора, бир джашыракъ тиширыу айтды:

— Кетген джай, бригадада, бусагъатда сиз этгенча этиб, кимге эрши, кимге ариу дей келдик да, сора барыбыз да бирча бирден джаратхан джаш неда къыз болмагъанында, алайда джашланы барыны да иги ышанларын бирге кѣошуб бир джаш, алай этиб да бир къыз кѣураб; къызны джашха келтириб, той оюн этген эдик—дегенинде, кѣонакъ:

— Да сора уа?—деб аягъы айтыллыгъын изледи.

— Сора уа, айтханымча, бир джашны атын алыб «Азамат» атадыкъ, бирини сюегин, бирини халисин, бирини джигитлигин дегенча, хар кѣайсыдан алыб кѣурагъан заманда, Рамазанны джигитлиги, сабырлыгъы, джарашуулугъу, сюегини ариулугъу, тебсегени, ишлегени дегенча талай заты кѣошулгъан эдиле: Къызны атына «Разият» деб, Пачаны кызыны атын атагъан эдик—анга уа Розаны сюеги, кирсизлиги, кесин тута билгени, ишлегени, ишленмеклиги; мангылайы, кѣашлары, кирпиклери, чачлары тишлери да кирген эдиле.

Бери кѣошаргъа не тюрсюнде, не адамлыгъында джугъу табылмай кѣалгъанла да болгъан эдиле,—деб джѣгетейчини кѣзюне карагъанында, барысы да харх этиб кюле тургъанлай.

— Сизни ол юйге чакъырадыла!—деб чакъырыучу келиб, была сѣзню ёгюз бойнуна тюшюрюнчю ашыкъдырды.

Рамазан, нёгери Ислам бла тойдан чакъырылыб кирген юйде, джыйырма чакълы адам олтурадыла. Шапа гёзетчица юслерине сюелиб турады. Столлада хантлагъа эшда адамланы ышанларына кёре, алкъын алгъыш этилмегенди. Олтургъанланы алларында стаканла къайнайдыла.

Юйню туюбу мор, башы акъ, терезелери да кёк бояу бла боялгъандыла. Бир мюйюшде эки эшикли шифоньер сюелибди. Эки къабыргъагъа да къысылыб, джасалгъан орунла; орундукъланы артлары бла урулуб, бирча къатапа кюйюзле, шифоньерни бери джанында беш адам олтургъан диван, эки терезени ортасында кесине тыйыншлы столчукъну юсюнде радиола, бир джерде да китабла тургъан шкаф...

Рамазан алда кириб:

— Ассалам алейкум!—деди.

— Алейкум салам!—деб бары да ёрге туруб, таманы буйругъу бла ызларына олтургъанларында, эшикден киргенле бла шапа тургъанларыча, аякъ юсюнде къалдыла. Олтургъанланы бири къатындагъына.

— Алан, бу саламны былай беребиз, магъанасын ангыламагъанлай барама!—деди.

— Ол а—деди,—нёгери, арабча «Салам алейкум»—десе, орусча «Мир вам!»—деген магъанады. Бизнича уа «сизге рахатлыкъ» деген сёздю.

«Алейкум салам»—десе уа, орусча «Вам тоже!» тауча «сизге да болсун!» демекликди.

Шапа эки стаканны экисине тутдуруб:

— Тамада, бу джол джангы келгенле бизни бла

тюбешгенлери ючюн алсынла!—деди.

— Болсун!—деб эркинлик берилди. Стаканла бошатылгъандан сора, дагъыда къюуб, хазырлаб айтды.

— Тамада, сиз быланы биле болмазсыз, аргъы Локъманни джашы Ислам, берги Хангерийни джашы Рамазан. Таныдыгъызмы?

— Таныдыкъ-таныдыкъ!—деб бары да айтдыла.

— Алай эсе, бу джол да танышханлары ючюн алсынла», — деб биягъы шапа джангы стаканланы узатды.

Амал билген амал бла дегенча, Ислам узалыб, сахан табакъны къолуна алыб, ичиндегилени ары столгъа къагъыб, эки къолу бла машинаны рулюн бургъанча ары-бери бургъанында, тамада анга ичмегенлей олтурургъа эркинлик берди. Ол кёзюуде, — Рамазанны къартла чакъырадыла! — деб кирген джашха тамада:

— Нек?—деб сорду.

— Джокълагъанлыкъларыды, эрлай къайтырыкъды!—деди келечи.

— Алай эсе, аны къолундагъын сен ал да, барсын! — деб, тамада анга буйрукъ бериб, айтханын этдиргенден сора да, бираз сакълагъанларында, олтургъанланы ичлеринде бир чыдамсызырагъы айтды:

— Тамада, этерми эдинг алгъышынгы, ол андан не заманга келеди? Тамада, тёзер эмда эскерир керекли эки айыбны да бирге алгъан джашха тигирек джууаб этди:

— Тёзелмеген джубана тур — ол бири: экинчиси — ол джаш болмаса, биз бюгече былайда къууанч этерик туйюл эдик, ёлюк сакъларыкъ эдик!»

Джаш айтханына сокъураныб, ач къарангы чий кертмени ашагъанча болду.

Бир кесек заман ортадан кетгенден сора, Рамазан келиб, орнуна олтургъанында, тамада ёрге туруб алгъышын башлады...

* * *

Ичги джюрюген юйден, тойгъа келген джашланы санлары кёбден кёб бола барадыла. Анча сайын той да къызгъандан къыза барады. Тебсей тургъанла бошагъанлай, той тамада къобузну тыя:

— Барыгъыз да олтуругъуз—деб буйрукъ бергенинде, къайсы эсе да:

— Отдан чыкъда джалыннга деб, анда ичги тамада, мында той тамада—экисинден бездик!—деди.

— Андан хапарым джокъду, былайда уа мен эркине, аллынга атла да юч кере гугурукча кычыр,—деб, ол джашха айтханын этдирди. Сора биягъыны буйругъу бла джашла джырлаб, кызла ийнар айтыб, ахыр кёзюню Рамазаннга бердиле. Рамазан джарыкъгъа джелкесин бура, борчну амалы бер да къутул дейдиле, айтыб къутулайым деб кёлуне келе:

— Айт-айт деген адамны къайын анасы дейдиле.

Алай болса да!..—деб, эжиучюлени араларына олтуруб, Розаны тюрсюнюне кёзюню кыйырын тюррей башлады:

«Кюн кёкде тохдаб турур демейме,
Тюбюнден тиреу салмасам,
Келечи бла болур демейме,
Кесим келечи болмасам.

Сени насыбынг юйюрсюнеди,
Мени насыбым эрекди.
Эки суйгеннге: базманнга салыб,
Теб-тенг сюерге керекди.

Насыбым эрек болгъанлыгъына,
Умутум кери кетмейди.
Сеннге бетсиниб суймейме сени:
Суймезге кючюм джетмейди.

Суймей эсенг да, чарлама сен да,
Ёлгенлеринги джаны ючюн.
«Сюеме!»—де да, кюзуй тур мени,
Ненг кьорарыкъды аны ючюн?..

Къозулгъан тели дерлеми манга,
Кесек сыйым да кетерми?
Кесинг кесинге бедиш алдынг деб,
Джамагъат айыб этерми?

Айыбха къараб экили болсам,
Суймеклик борчум толурму?
«Мен къайнай эсем, сен да бёрк десем,
Аны чюйреси болурму?»

Сагъыш эте да тюнголе, сора
Умут эте да джангыра,
Суймеклик адет кыйын кёреем
Бир кючлегенден сонгура.

Экибиз бирге къалай ишлеек?
Ий ол кюзюмю эди, джазмы эди?
Бу суймекликни манга бермесенг,
Мени къалгъан къайгъым азмы эди?

Олтургъан кыызгъа атынг айтылыб,
Тыбырдан чыкъмай къалгъынчы,
Туу санларынгда нюр тюрсююнге
къартлыкъ тамгъасын салгъынчы,

Джаш ёмрююгю къалгъан джылларын
Зыраф ашырма бошуна.
Кёкде турна да билед заманын,
Сен да бир иш эт башынга.

Башынга иш этсенг, алай этерсе,
Аны баш иеси мен болуб.
Башхагъа чыртда тиш ышартмазем
Дунияны юсюнде сен болуб.

Керти суюгенни суюе бил сен да,
Тентиретгеннге терилтме,
Дунияны адетин этер амалтын
Мени быллай бир термилтме!

Джашауубузгъа оноу этейик
Ант этдирсенг да кёлюмдю—ол
Мен сени атанга кюеу болайым,
Сен мени анама келин бол!—

Деб джырчы джырын бёлюрге башлады дагъыда
эсине не эсе да келиб:

— Артха салмайма, бетден айтама
Мен джюрегими сезиуюн,
Джашладан алыб, кыызлагъа бердим
Ийнарны, джырны кёзуюн —

деди да, кьол джаулугъу бла бетин сюртген заманда, кьараргъа суйген джерине дагъыда бир кьарады.

Рамазанны айтханын джаратдыла. Сюздюле эмда джораладыла. Ким: «Энтда айт!»—деб тиледи. Ким: «Джууабы этилсин!»—деди. Роза да бираз тюрленген эди. Къызлагъа баргъан кезюнуно къобузчугъа бардиле. Ол а къобузну селешдириб башлады.

Лейла бла Хурай

Лейла ийнегин саууб, челегин юйге салыб, шыбыла чыракъны джандырды да, мындан кеч болгъунчу негер чакъырайым деб Локъманлагъа барды.

Барса, Локъманны юй бийчеси Хурай кеси тура. Ол джарыкъ болуб, нек келгенин соруб, кьайгъыргъанында, Лейла джумушун айтды.

Хурай Лейланы имбашларындан кьоллары бла тутуб тиледи:

— Бир кесекчик олтур, къызчыкъ да, келин да бусагъат келликдиле.

Бу Лейланы олтурмаучу юйю тюл эди. Аммала, таб джаш заманларындан бери да, хоншу болуб татлы джашагъанлары себебли, бек шохдула. Быланы баш нелери да кёргенден тоймайдыла. Юйдегилери уа бир бири юйлеринден чыкъмайдыла.

Локъманникъыла бла Хангерийникиле ингирден къайсы юйде олтурсала, кече да анда къалыб кетедиле. Кертибийни юй бийчеси сау заманда ала бла да алай эдиле. Энди ол ауушханлы, къызчыгъы да джетгенли, къалай эсе да... Лейла олтургъанлай, Хурай мурукгусуз башлады:

— Лейла, кёлюнг уллу да болмасын, джашларынг элде болмагъан кибиб бирдиле. Къуру ол кюн Рамазанны ол ёксюз сабийге этген адамлыгъы ючюн огъуна болушур анга иги аллах. Оу, джер къабхан аны джарлы анасы, ол сау болса джангыз сабийин суудан алгъан баланы тили бла джалар эди. Кече тойдан чыгъарыб, Кертибий да, мен да дуняны ариуун айтханбыз Рамазаннга.

— Хо хариб, Кертибийни да эшиги къуруб къала эди. Бир иги болгъан эди муну алайгъа баргъаны да, аллай джукъда уа джанын аяймы биллик эди тели санча,—деб, Лейла энтда Рамазаннга иги айтылырына огъай демегенча тынгылады.

Аны муратын билгенча, Хурай дагъыда джангыртды:

— Аны къутхарама деб, кеси да суу азыгъы болургъа аздан къалгъан болур дейме?

— Да, къалай болгъан эсе да, аллах болушханды. Энди эгечим Къазахстандан келе эсе, биз да къурманлыкъ этерге деб турабыз, — деди Лейла.

— Тыйыншлыды, тыйыншлы!—деб, Хурай башха сёзге кечерге мурукгу эте, джангыртыб айтды:

— Лейла, къурманлыкъ да эт, келин да ал, кесигиз саулукъда балагъыз да юй болсун.

Лейла менден алгъын кеси да бир сагъынса, деген мурат бла сорду.

— Айхай, этиб да кимни эткин, кеси да джукъ айтмайды, биз айтдыргъаннга уа Гырауну отказын уруб къойгъан болмаса, унамайды.

— Алай эсе аны кёлюнде ким эсе да бар болур, ичги сёзюн билирге керекди.

— Да къалай этиб билликсе, мындан алда: «Кимни келтире эседа келтирсин—деб къысханыкъда:

— Мени къоюб, башха джарлылыкъларын этсинле!—деб айтдырыб къойгъанды. Энди элде джюрюген. къым-тымгъа кёре, сени эгечингден туугъанны ушата болур дейме. Аны уа биз да башхартмагъанбыз. Ол да сагъынмагъанды,—деб Лейла берне къюрюню башын ачханча, джюрегинде болгъанны къыйырын кёртюздю.

Хурай онгсуннган башы бла айтды.

— Розанымы? О хариб, ол сениге къайдан адамлыкъ этсин, сизге джарагъан келин керекди. Лейла нёгерини халын чюйре кёрмегенинде, батыр болуб силдеди.

— Адамлыкъ этмей, ариу ёмюрюм анга джумушчу болуб турсам да, джаннган джулдуз кибик, къуру аны юююмде кёргюзюр ючюн да, таш юсюнде ташым къалмаса да, этерикме, этерге табсам а. Хурай Лейланы иги къызгъанын эслеб, ишге да себеб болур джанындан айтды.

— Къайдам, айтханла, айланнганла да бардыла. Кимни атасы, кимни биз къайтара турабыз. Джазыулусу айтхынчы тура болур. Кесине сагъыннганлагъа уа: «Алкъын окъугъан этерикме»,—деб, суутуб къояды дейдиле.

Лейланы къызгъаны ышырылгъанча болуб, Хурайдан да кёл табханы бла таукел этиб айтды:

— Энди, Хурай, алтын этегинге башыбыз кьонакды. Бизден да игилик бла кьайтсын. Эт. Бу сени кьолунгдады.

— Сизни суйгенча мен кесим болайым—деди Хурай,—сени кьолунга тюшсе, анасы ахратдан кьобуб келгенча да кёрлюкме. Кьайдам, эгечим сау болса, кьулагыма да алмай, мени да аллай бир эркинлигим джокъ эсе деб кьоярыкъкъ эдим, бусагьатда Кертибийсиз иш боллукъ тюлдю.. Сау тангнга чыгьа эсек, мен анга бир тийишейим.

— Тийишген да эт, болдургьан да эт, сен атхан сууда бу барлыкьды.

* * *

Экинчи кюнюнде Хурай Кертибийге тюбегеб, кесилиги бла сагьыннганында, ол кенгнге атмагьан эди.

Алай болса да аны юсюнден арагьа салыб бираз сёлешгенден сора, Кертибий алай айтды:

— Хурай, сен да тюзюн айтаса, Хангерийлагьа да мени сёзюм джокьду, джашы да тюз джашча кёрюнеди, алай а иш неди десенг, джашарыкъла кеслери бир бирин билирге керекдиле. Мени сарытын, ол болсун, башха болсун, кеси разыгьа мен да разы.

— О бу джол а кетиб кьалдынг да, Керти—«кеси разыгьа мен разы»,—деб, джетген кьыз джерли эшеки танымаз дегенча, кеси не биледи, джолукьгьаннга джолдаш болур да кетер, сен а аны ёсдюре билгенинча, юй эте да билирге керексе.

— Хурай, сен аны тюз айтаса, алай а тюбеген адамла келишмеселе, юй болгьанлары кибик, чачылыб да кетедиле.

Башында бир суу бар эсе, сен айтханча аллай бир болмагъан затны этегинден а тутарыкъ болмаз.

— Къысха сѣз энди не дейсе?

— Джашарыкъ ол болгъаны себебли, ушатмагъанына теджеяллыкъ тюлме.

— Ушата эсе уа?

— Алай болса уа элтирикден хапар билирге керекди.

— Ол да сѣе эсе уа?

— Экиси да тыйыншлы эселе, хо!

— Экиси да тыйыншлыдыла.

— Алай болгъаны болса да къызны тилеб аладыла...

Кѣн ит

Кюн батаргъа къысылыб, кѣлекгеле узундан узун бола, къой сѣрюу сыйдам джалпакъ-да гелеу ёрюшге джайылыб, Рамазан да бойнунда шкогу, къолунда китабы, къатында таягъы-таш башында олтуруб, эсин малла бла окъугъанына кѣзюу бѣле тургъанлай, къойланы огъары джанларында тургъан кѣн ит да, тѣбен джанларында тургъан самыр да нени эсе да кѣрюб, экиси да бир джанына айла-ныб, чабханларында, ол къайгъылы болуб, къойланы да къоюб, аланы ызларындан къарагъаны бла, джарым къычырым узакълыкъда, аны таба келе тургъан,

юсюнде аскер кийимлери болгъан бир адамны кёрдю.

Рамазан къанын, джанын да аямай, итлеге да хахай-тууай эте, ёлюм къара чабды, нек десенг, ала танымагъан адамларын таларгъа боллукъ эдиле.

Къарт самыр бир келгеннге, бир несине къарай, асыры гузаба болмай бара эди. Кёк ит а, арам-къарам да этмей, бёрю къойгъа мыллык атханча джетиб ёшюн уруш этди. Экиси да тутушхан адамлача, алгъын ёрге сюелишдиле да, сора джерге джыгъылыб, сыртлыкъны аргъы бетине ташайдыла. Рамазан хырылдаб джетгенинде, ала бир-бирин эркелете, самыр да сейирге къараб тура эдиле.

Бу джаш аскерден келгенли кёб болмайды, малчылары джетишдириб хар сюрюуден бирер адамны биченнге иерге деб конторда оноу этилиб, ары ким барады деген заманда, «Мен барайым!» деб келгенди Атын стауатда къоюб, къойла кютюлген джерге джаюу чыкъгъанды.

Эки джыл мындан алгъа, аскерге кетгинчи, къойчу болуб тургъанды. Кёк итни кючюк заманында, кеси джети айы толгъунчу бакъгъанды. Ит а андан бери кёб заман кетсе да, алгъын иеси башха кийимле кийиб келсе да, дагъыда шашдырмай таныгъанды!

Саламлашыб бошагъандан сора, Рамазан:

— Не къорумай, не таш атмай, нек къараб тура эдинг?—деб соргъанында.

— Сен эслеменгеми эдинг, къуйругъун булгъаб келе эди—деб эски къойчу джууаб этди.

* * *

Атасы да кеси да чалкъы керегин къурагъандан сора, Рамазан чардакъдан ёре талкъыны алыб тюш-

дю да, баугъа кириб, машокдан бир айю терини алыб, аны талкъыгъа уруб башлады:

Анасы джукъ ашаргъа деб джокълаб, эслемей ары бери да къараб: «Джашчыкъ!» деб къычыргъанында, баудан «ой»—деген таууш эшитилиб, ол ишин къоюб бери чыкъгъынчы бу кириб барды.

Рамазан Лейланы: «Анам, муну тауда уучуладан сатыб алгъанма. Малчыланы тамадасы, бир алапат адам, Ставропольда джашайды. Келгени сайын бизге келтирмеген саугъасы джокъду. Энди аны джашчыгъына берирге хазырлайма» деб ийнандырмаса, тюзю ол сейирсинген, къоркъгъанда этген эди.

Аны эшитгенлей, къарт къатын джашына:

— Сен юйге кир да бир джукъ аша!—деб, ары ашырыб, эрлай терини бучхагъындан багъанагъа тагыб, къайдан эсе да ири агъачны алыб келиб, илеу алай тюлдю, ма былайды деб, къыз заманында тонлукъланы илеучюсюча, ири агъач бла тартыб башлады.

Джыйында

Джигерге хомухга да танг бирча атханлыкъгъа, джигерни иши-джигер, хомухну иши-хомух.

Балаганда тынчайыб, джатыб тургъан джигер джыйынгга, аллай тангланы бири атды.

Тамаданы:

— Хей джашла, туругъуз-тур!—деген тауушуна.

— Тур-турдан хапар келсе, джукъудан хайыр къалмаз!—деб Акъсакъалны хыныракъ айтханы да къошулду. Къараб-къарагъынчы чалкъычыла, аскерчилеча кийиниб, ала сауутларын такъгъанча, чалкъыларын алыб, партизанла командирлерини ызындан баргъанча, кенделен джолчукъ бла тамаданы ызындан тебретиле.

Зурначыла зурна согъуб, аскерни урушха ашыргъанча, кюз тангны сансыз-санаусуз чыбчыкълары кеслерини кѳб макъамлы джырлары бла быланы ишге ашырдыла.

Джыйын хыршыгъа кириб, эртден чыкълы джашил хансны, чубар чалкъыла бла онгдан солгъа атыб башлагъанында да, къарлы таулары акъ тѳппелерине кюнню алтын бояуу джетмеген эди.

Чалкъы!.. Кюз иш!.. Бизни халкъда была бек уллу, бек магъаналы сѳзледиле, чалкъыгъа чыгъыуну ал кѳзююне—эл ишге чыгъа (Элиш чыгъа) дегендиле; биченни ишленген чагъын а—Эл ишдеди—деб белгилегендиле, чалкъы чалыуну кесине уа—«Эркишини эри чалкъыды!»—деучен эдиле.

Ол заманда таб алай айтырлай да болгъанды: джулдуздан джулдузгъа чалкъы, дырын; ай джарыкъ бла уа—капна этиу, гебен къалау.

Бусагъатдагъы чалкъы алай тюлдю. Кеч къобаса, эртде джатааса, эртден азыкъда, кюнорта азыкъда аслам солуйса, алай болгъанлыкъгъа, айран тѳгюлсе, джугъусу къалыр дегенча, мал аш хазырлауда джан аямай къаты ишлеу, адет болуб, таулуну къанына сингиб къалгъанды да, энди аны бюгюнню туу-

дукълары да чалкъыда рахат ишлеуню билмейдиле.

Ол акъырын ишлеу алагъа къалай эсе да айыбча, миллет сыйларын энишге тюшюргенча, аталарыны осиятларын толтурмагъанча болады. Ол себебден, бизни адет бла джыйын чала тургъанлай, къараб турлукъ, неда чалкъычыла чалыргъа кетген заманда тынчайыр ючюн балаганда къаллыкъ таулу болмазгъа керекди.

Тамада алларында, бир уллу ашхылыкъгъа ашыгъыб, бир къоркъуулу затдан къачханча, узайгъандан узайыб барады, аны ызындан келген алаша сюекли къатангы къартчыкъ, джаныугъа тохдагъанлай айтды:

— Тамада, чычхан тирменчиге айтханлай, кесим ючюн айтханга кёрме, джыйынны артын джетмеге къой!

Тамада кёк къайрагъын белине тагъылгъан кийиз къыннга сала:

— Тохдаб джетдирирге керек тюлдю, сюрюб джетерге керекди,—деди да, мурукгусуз дагъыда чалыб тебреди. Хыршыны къая тюбюнден башлаб, къулакъ суугъа дери салгъанлары себебли, эртден азыкъгъа дери ючюшер дюрюден кёб чыгъаргъа къыйынды. Тёрт кере чыгъар ючюн а, къаты да чалыб, азыкъгъа да кеч тохдаргъа керекди.

Хар ким къалай билсенг алай, къулакъ суугъа дже-тиб, ызларына тизилгенлеринде, Рамазанны аллында келе тургъан къартчыкъны ызындан джетген эки джашны бири айтды:

— Бийболат, сен кеси джарауунга бурулгъанча эт да бираз кечик, бу джол тамаданы ызындан мен бир кирейим.

— Болсун!»—деди ол—алай а чалкъынг къалайды?»

— Чалкъымы хатасы джокъду, сен джаныуунгу манга бер».

— Ызындан джеталсанг, тенг барыб тургъан бол-маса, къайырыб кюрешме.

— Болсун.

Джыйын экинчи дюрюге киргенлей огъуна, эм алларында эки акъкёлек, боюнсхагъа джегилген ёгюзлеча, тенг тебретиле.

Асыры да бюгюлмегенлей, алларына аз бёченги болуб, къолтукъларына аяз къакъдырыб тартадыла. Хар юч тартхан сайын, бешкъарыш чалкъылары узунлукъларын алдырадыла. Ташдан, забадан эслеб, бурнун кёлтюрюб, тамагъын джерге бошлаб чаладыла.

Алай бара тургъанлай, онг джанындагъы чалкъысын эслемей ташха ургъанында, эрлай тохтаб, ауузун ханс бла сюртюб; аллында (джаны къолунда болса иерлай болуб), баргъан нёгерине билдирди. Тамада чалкъысыны бурнун джерге тиреб, чыбыгъын нёгерине айландырыб, чалкъыны сабындан къымылдамазча къаты тутханында, ол кесини чалкъысыны ауузун, аныкъыны чыбыгъына ары-бери басыб тюзетди. Ызындагъы джарашыб чалыб башларгъа, аллындагъы «Джеркле кёпюрню» узуну чакълы бир айырылгъан эди. Алай болса да, джаш ташха тийген чалкъы бла ызындан къысха джетгенинде, джыйында менден со-ра да сау чалкъычыла бар кёреме, деб тамаданы кёлюне келди.

Аягъына да ала тенг чыкъгъан эдиле. Алай а анда халлары башха болду: тамада дюрюден чыкъгъанлай, тёппеси тютюн-тютюн эте, башын къулакъсуу таба атхан эди, нёгери уа къайтыб ызына чыгъыб, эм

артда созулуб келген Рамазанны чалкысын алыб,
аны дюрюсюн да чыкыгъан эди.

Бийболат алларында, джыйын ючюнчю дюрюге-
кирди. Экеулен а хыршыны башында чалкы таблай-
дыла. Аланы бири тамада—кесиникин; экинчиси да
биягында аны сюрген джаш—Рамазанныкын.

Чалкы таблагъанла ашыгыш кягыб бошаб, ча-
лыб Рамазанны джетдиле. Дюрюлерин ауушдуруб,
аны артха тюшюрдюле. Бары да тенгден узайыб ба-
радыла.

Гузаба чалыб баргъанлай, джангы чалкычыны
келюне келди:

«Эте билмеген ит ыйлыгъын кёрю» деб мынга ай-
та болурла. Бу он чалкычыны ичинде, кяра кюгге
менден онглу бирида джокъду. Чалыб башласакъ а,
барындан да мен артха кяалама. Айхай,—кяалай—
алай болса да джетиб барыргъа кюрешир эдинг, дюр-
юнг тар болса, «Борсукъ сокъмакъ этди!»—дейдиле.
Тюбю бла таза кесдирмесенг: «Кекел кьойду, кыш-
лыкны зееледи!»—деб мурулдайдыла. Ол огъай,
кяалгъаны таза чалыныб, бир ёре кяура кяалса да:
«Кийиминги джыртдырдынг!»—деб самаркяулары
олду.

Сол джанынги кяайырмай, аллындагыны чалгъа-
нына атмай, дюрюнгю чачмай, онг джанынги эки-
кыркыгъан этмей, джар этиб, тюбю бла алдырыб
барыргъа борчунгду. Айхай барын да этер эдинг,
чалкынгы тюбю таза болса, хар атламынга таш, заба,
лобан топракъ, къурт—аладан да чалкынгы ауузун
сакъларгъа керекди. Мени бир аман этгеним болду:
джыйыннга келмей, бригадагъа барсам, анда сенек

иш болмаса, чалкы чалыу джокъ эди. Бир деменгили сылтау болмай, энди кетерге уа джарамаз.

«Рамазан джыйында чалкы туталмай келгенди бригадагъа!» —

Бу хапар барына джайылыр! Огъай! «Бир джылгъа къоян тери да чыдайды!»—Эт кетсе да бет къалыр» бары да былай эте юренгендиле».

Къоллары къагъыт джаза, ауузу селеше, кезлери кюле туруучу деб эртде кызы, эртде джашха айтханлай, Рамазанны билеклери тарта, тери куюла, эси сагъышха кетиб бара тургъанлай къарагъанында, чалкысы тюбю бла алмай, хансны чайнаб-чайнаб кесе тура эди. Ол джаныугъа тохтады.

Аны къайгылы болмай, узайыб баргъан чалкычыланы бирден тартхан тауушларына, акъсакъланы джырлагъаны бла къалгъанланы эжиу этгенлери къошулуб эшитилди.

«Была курс эте тура кереме!»—деб Рамазан кеси кесине айыб эте, арт кючюн салыб тарта эди, алай болгъаны ючюн, «кюн, аны имбашларына тюшген эди да», мураты бла иши бир бирлерин тутмай эдиле.

Бу кезюуде Роза кезюне керюнуб, ол мени бу болумда тургъанымы керсе, сюрюню джеталмагъан асхакъ малча деб келюне келиб, аз айыб этмез эди деген сезим эсине келе, тамагъын ариулаб, кесин джарашдырыб, Роза къараб тургъанлай чаллыгыча, чалыб тебреди.

Тогъуз, он кюн арадан кетгенден сора, косилка кирелмезлик джерле къол чалкы бла чалыныб бошалгъанларында, джыйынадан чалкычыланы кёбюсюн бошатыб, бригадагъа келтирдиле.

Бу кезюуге Рамазан атлатыргъа, табларгъа да тю-

зелиб, гёбеллиги да кетиб, джарау да болуб, иги джарагъан дюрю да джюрютюб тебрегени себебли, бир джаны бла джыйында къалыргъа огъайы болмаса да, экинчи джаны бла гокга кёрген кёлге асыу дегенча этиб, разы болуб, бригадагъа кетди.

Акъсакъл

Т алай кюнню кюн аман этсе да, юч трактор да тохдамай чалыб тургъанлары себебли, дырын кёб тюшген эди. Тюненели бери уа, кюн аязыб, дырынланы къаймакъ кибик къатдыргъанды. Андан ары дери ашыгъыб тургъан ишчиле, бу затха хакъ кёллери бла къууанадыла. Аллыбыз бетде граблеле джыйгъан биченден сенек ауузла; аладан а трактор бла тартдырыб, бара тургъанлай гебенле этедиле. Не сынаб къарасанг да, сенек ауузну алыргъа бара тургъан, кёлтюрюб келген, гебеннге ата тургъан болмаса; не булджугъан, не бел тюзетген, не сенекге таянган кёрмезсе. Ол огъай эсенг, бир джаш къызчыкъ сенек ауузгъа бара сенегин бойнуна салгъанында, акъсакъл анга:

— Патня, бу джолдан сора алай этсенг, къабын боллукъса!—деб билдирди.

— О, сора аны ючюн не боллукъду?—дегенинде:

— Сенекни къолунга тутуб, акъгъанны, тюшгенни

джыя барыргъа керекди, кёремисе къалгъанланы?— деб ангылатды.

Былайда санаулу ишчиледен сора да, счетовод, зоотехник, къарауул дегенча, адамланы ишлеб кюрешгенлерин кёрюрге боллукъду, эртденбла элден да юч мешина дырынчы келгенди.

Кийикле джайылыб отлай тургъанлай, алагъа джуукълашыб келген затны гуждар джыйы бла билгенча, ишчиле ишлей тургъанлай, акъсакъал нени эсе да эслеген болур эди, сенегине да миниб, бир сёгюнджюню да къолтугъуна ала, алай ары чабыб кетди. Сора гебенни джанында юсюне айю терини кийиб, тьюмелерин этиб, бир уллу бойнакъ «айю» болуб сакълаб турду да, кёндеден джолчукъ бла тюз юсюне келген юч атлыгъа, билмей тургъанлайларына къычырыкъ, хахай этиб мыллыкны атды.

Аты, адамы да муну керти айюге санагъанлары себебли, атла юркюб, атлыла къоркъуб, бек джунчудула. Тору къашха аджирдеги джыгъылыб джерге тюшгенлей, къычырыкъ этиб, адамла таба къачды. Бири юрген атын тартыб тыялмай, тогъай чарсха чабды. Ючюнчю, ишчилени къолгенлерин дженгил эшитиб, ишекли болуб, къачмай тохтады, алай болгъаны ючюн, къоркъгъан ат, бурну бла сызгъырыб, арты бла, арты бла барыб тургъан болмаса, «айюню» джуукълашыргъа къоймай эди. Бир талай минутха иш тохтады, хар ким къюкю, харх! Бир къауумла ауузларында ненча тишлери болгъанын санарлай джаякъ джабмай къюледиле. Роза бла Рамазан да бир-бирлерине бла, акъсакъалгъа кёзюу къарай эдиле. Аны тышында, къоркъуб къычырыкъ этгенле, сенеклерин алларына тутуб, алай ары чабханла да болгъан эдиле. Нек де-

сенг. Рамазанны айю бла хапарын ичинде джаны болуб бир адам — ол огъай эсенг, нөгери Добай да билмей эди. Машокда аллай зат болгъанын джаб-джангыз акъсакългъа айтхан эди. Ол да ишчиледен кез сакълай, керек кезюуге дери кёргюзмей тургъан эди.

Атлыла къачхан атны да тутуб, бир джерге джы-йылгъандан сора, акъсакъл:

— Мени джерими теблеб айланьргъа сизге ким эркинлик бергенди дейме да?—деб бир да аямай къычырды.

— Аджашыб келебиз, акъсакъл, бу джол кеч!—деб райкомну секретары Анзор джууаб этди.

— Мени ким болгъанымы билемисе, сатдыгъым тауке?—деб ол аны юсюне-юсюне секирди.

— Сен бу къралны тамадасыса!—деди Райисполкомда ишлеген Петро.

— Джюрюгюз къралыма!—деб ол тюклю билегини учунда тырнакълы къолун ишчиле таба тутду.

— Огъай, бизге джолоучу къагъытла бер!—деб къонакъла къадалдыла.

— Мени сёлешдирмегиз, джерими теблегенигиз ючюн тазир, къагъыт берсем мухур хакъ, эшитемисиз?—деб джунчута, джагъалашыб Анзорну тюбюне салды да, тартыб тургъузуб сорду:

— Сатдыгъым тауке, кючюмю кёрдюнгмю?

— Кёрдюм-кёрдюм акъсакъл!

— Атымы билемисе?

— Огъай!

— Айюкъулакъ деб эшитгенмисе?

— Эшитгенме!

— Къайдан?

— Таурухдан.

— Ма ол менме. Джерни тубюнде эмегенни ёлтюрюб, къушха миниб чыкъгъан!—деб акъсакъал махта-ныб, зырма кёкюрегин къакъды.

— Токъмагъынг къайдады, Айюкъулакъ—деб Анзор сора башлагъанлай:

— Сеннге не токъмакъ керекди?—деб, ол атларын юркюте, ючюсю да аллында, ишчилеге келдиле.

Тазирни алды, оюнун кёргюздю да, ючюсюн юч гебеннге миндирди. Келгенле къадалыб гебен толтура тургъанлай, джашла къуш-муш эте келдиле да, ала-ны бир нёгерлери Умарны, сенек аууз бла уруб, гебенден ийдиле. Олсагъатдан иги ойнагъан артистге этгенча, аны эслегенле бары да харх эте кюлдюле.

Сылтау этерге не да уялыргъа заман джокъ эди. Тёнгерев тюшген тубюнде ишге джарашды. Акъсакъал да кишдик чалдыш бла юй башына миннгенча, эрлай ёрлеб, аны орнуна гебенни толтуртду. Бу гебенле толгъандан сора, къонакъла ишчиле бла бир-эки минутну сёлешиб, алагъа бюсюреу эте-къууана, кетерге тебрегенлеринде, акъсакъалгъа: «Джолоучу къагъытла бер!»—деб башхартдыла. Ол ауузларын да ачдырмай, айтхан сёзлерин джерге да тюшюрмей, бек разы болуб, сол къолу бла ит тил чапракъны, онг къолу бла да маралчёббашы къаураны алыб, сыртында «мерекебине» тийириб, тобукъ столунда «джазыб», «мухурун» салыб. джолоучу къагъытла бергенинден сора, мухур хакъын алды да, узакъ болмай бичен бла басдырылыб тургъан флягадан къуюб, бирер аякъ айранны къоймай тауустурду. Сора Умарны джагъа-сындан тутуб айтды:

— Суйсенг юч кере кьойча мангыра, огъай десенг, адетинги эт!

— Садакъачы ач джыл кысар дегенча этме, Айю-кьулакъ,—деб Умар экинчи джолгъа борчлу болуб, башын алгъанында:

— Мен сизни ашырайым!—деб акъсакъал тери таба тебрегенлей Анзор:

— Керек тюлдю ауруунг тас! дегенинде, ала атларына минер къайгъылы болдула да, сора, акъсакъал да, башхала да атланы ауузлукъларын салыб, ёзенгилерин тутуб, миндириб, ашырдыла.

Бригадир

Тюнене Аллыбыз Бетде баргъанча, бюгюн да Аллыбыз Сыртда иш алай барады. Рамазан талай гебен къалатыб тюшгенден сора, бош тракторну ызындан сыртны ары джанына кетиб бара, Роза кьолу бла къызланы кёрюзе айтды:

— Рамазан, бири биринден бытдыр, бири биринден хутдур дегенча, гебенлеринг бир бирин унутдургъандыла, деб была не эсе да кым-тым этедиле. Рамазан кеси салмагъанлай, кьолу джелкесине джете джууаб этди.

— Къайгъырмаз, Роза, кьош да бара-бара тюзеледи!

— Къайгырмагъаны олмуду, бусагъат башларына къаргъала къонарыкъдыла!—деб Пазлий Розагъа къарады. Рамазан ызына бурулуб, Пазлий аягъы бла басыб озгъаны себебли, муал болуб, башын кѣлтюрюрге кюреше тургъан гокга хансны барына да кѣргюзе айтды:

— Пазлий, сен аны къой да, заранынгы джетдирмей джюрой тур!

— Не заран этдим?—деб ол къайгылы болду.

— Да, ма муну, — деди Рамазан,—адамла кѣрюб сыйюне туруп ючюн, косилка да чалмай къойгъан эди, сен а аякъ тюбге салдынг?..

Къыз керти да бир аманлыкъ этгенча тартынса да, къалгъанла джукъ айтмагъанларында, джууаб этди:

— Мыдах болма, Рамазан, мен сеннге аллай бош гокгачыкъ огъай эсенг, ёмюрю да джашнаб турлукъ роза берирме.

«Роза» сагъынылгъанлай, Роза розача къызарды. Рамазан кѣзю джетсе да, аны эслемегенча этиб, таб кѣзюу келгени бла айтды.

— Сау бол, ол да берген кибикди. Алай болса да, беруу бла ким кимни кѣлюне джетеди? Берген керек тюлю, келген керекди.

Бу сѣз Розагъа чюйре ангылашынмагъанын Рамазан аны тюрсюнюнден таныгъаны бла кѣлюн баса, Пазлийге къарагъанында, ол:

— Сен да билмеген джаш тюлсе!—деб джууаб этди.

Биягъы иш биягъынлай барады хар къалайгъа къарасанг да, чам, накъырда—джарыкъ чыгъады. Бу кѣзюуде кѣнденлен джанларында къулакъчыкъдан ётиуб, башында акъ кийиз бѣркю, юсюнде акъ костюму,

бойнунда къара галстугу болгъан бир атлы келиб, терек салкъында олтурду.

Акъсакълал гебен башында эди. Алай болса да олтургъан, туруб келиб, джерге чанчылыб тургъан эки бош сенекни бирин алыб, ишге къошулдукъ болур деб, ишчиле къаш тюблеринден не къарадыла эселе да, ол ала мурат этгенча этмеди.

Эрлай акъсакълалны чакъырды.

«Тракторланы тохтат, ишни къойдур, адамланы бери чакъыр!»—деб буйрукъ берди. Бу бригадир эди.

Бир кесекден моторла тохтадыла. Ишчиле, джартысы джартылай, толусу толулай, ишни къойдула.

Рамазан эмда къалгъан гебенчиле тюшдюле. Барысы да бригадир таба таяныб келедиле.

Адамланы аман сагъыш—аман къууум алды. «Не болгъан болур, не къайгъы болур?»

Къайсы эсе да къайсына эсе да:

— Эсингдемиди, къыркъ биринчи джыл чайкъалыб чага эте тургъанлайыбызгъа, «Къазауат чыкъды!»—деб элден атлы келиб, собрание этгенибиз. Энтда аллай бир осал иш болмагъа эди!»—деди. Ол кезюуде Къобан Ары Джанындан къаралыб башлады. Энди джарым сагъат ишлеселе, бошалырча, бир сенек аууз къалгъан эди.

Ишчиле бары да тегереклешиб олтургъандан сора бригадир:

— Бир аз сабыр этигиз, бусагъатдан библиотеканы тамадасы джетеди. Аны сизни бла сёзю барды!»—деди.

Сакълайдыла.

Бираздан сакълагъанлары келди. Ол газетледе болгъан джангы хапарланы: къралда рахатлыкъны, тыш къраллада колониялыкъдан чыгъар ючюн бола тур-

гъан урушланы юслеринден окъугъан айтхан да этгинчи, къайсы эсе да таууш этди:

— «Той тамада» джетди!»

Эс ийиб бары да къарагъанларында, замансыз заманда неге басынгансыз дегенча, таякъ джангур джууукълашыб келе эди.

— Аны кёргенлей, акъсакъал секириб ёрге туруб:

— Къачыгъыз-къач,—джибидигиз!—деб къычырды.

Бары да ол айтханны этиб туруб кетгенлеринде, бабуш гакгыладан гурт чыгъаргъан тауукъ, джюджек-лери кёлге кирселе, джагъада кеси къалгъанча, бригадир олтургъан джеринде къалды.

* * *

Къабыргъалары акъ сюртюлген, поллары мор боялгъан кёб терезели юйде джашла бла къызла той эте тургъанлай, бригадир эшикден гузаба кириб, терк огъуна къобузчуну къатына барыб:

— Тохта!—деб буйрукъ берди. Адетдеча, къобуз тохтагъанлай,—харс; аны бла бирге уа тебсеу да тохтадыла. Алай болса да бошамагъанлары себебли, ары дери тебсей тургъанла тойну ортасында сюелиб, энтда къобуз согъулуб, харс урулуб тебсерик болурбуз деген муратда, сабыр болдула.

Къобузну Осман тыйдыргъанын биле тургъанлай, Рамазан къобузчуну къатына келиб сорду.

— Не болгъанды, нек сокъмайса? Ол джууаб этгинчи бригадир Рамазаннга:

— Мен тыйгъанма, мен сокъдурмайма.

Кёб адам болгъан юйде айран чыкгырны къайнагъан тауушу эшитилирча дауурсуз болду.

Рамазан Османны кесине кёре тик джууаб этерге

да бир тебреди, алай болса да ариуну тауусмай, эршиге кёчерге керек тюлдю, деб кёлюне келе айтды:

— Бу тебсей тургъанланы бошама къой!»

— Сокъ-сокъ!»—деб къобузчугъа джан-джанындан кычыра, харсчыла харсны таукел уруб башладыла.

Терс тюз эте эсем да, адамны асламы айтханны этейим деб кёлюне келе, ол алгъындан да джарыкъ сокъду.

Тибсегенле тебсеб бошаргъа, Рамазан тойну тохта-тыб айтды:

— Къобуз тохтаса не айтырыкъ эсенг да, энди айт. Осман ачыу болгъанын билдирмезге кюреше, Рамазаннга къакъды:

— Огъай, сен айт, айтырлай кёрюнесе!

Олсагъат терезеге джууукъ скамейкагъа олтуруб тургъан, хончаларына кырау ургъан биреулен ёрге къобуб:

— Айтыргъа керек эсе, мен айтайым!—деб башлады: Аны не болса да бир сейир зат айтырын билиб, бары да эслерин ийдиле.

— Колхозла джангы къуралгъан заманда Таллыкъ-да, кызыбыз джашыбыз да эки джюз чакълы адам болуб, нартюхлеге чага эте эдик.

Бир кюн джыйылдыкъ да, къаты ишлетгени эмде хынылыгъы юкюн бригадирибизни чыгъарыб, таб ма былай манга ушаш къойгъа «юс!» демеген бир тынчны сайладыкъ. Ол да джукъ айтмай, биз да тойну басыб, ол кюн да, экинчи кюнюнде да; (ким той эте, ким станисеге бара, ким бош) алай эте тургъанлайыбызгъа, хапарны эшитген болур эдиле, бир талай да болдула да, тамадала келдиле да къалдыла!

Джыйылдыкъ да, сора ала бизни терслеб селешген-леринде, биз айтдыкъ:

— Биз кесибизге керекли бригадирни айыргъанбыз. Ол а бизге керек тюлдю!—Председатель акъыллы адам эди. Болумну къысха ангылады да:

— Алай эсе барыгъыз ишге!—деб бизни ишге ашырыб, джангы бригадир бла энчи селешиб, кетгенден сора, ол тынчны тебгени кыйын дегенча тебиб, солуу алдырмай ишлетиб тебреди. Аманны кеминде бир ыйыкъ ишлегенден сора, бир кюн аны да чыгъарыб, орнуна салыргъа адам табылмай «Ол!» Бу—дей келиб, шапа къошну аралыгъында тагъылыб тургъан эски къатхан гыбытны бригадир этдик да, ол «Тур!»—демей ишге чыкъмазгъа деб кечени арасына дери той эте туруб тынчайдыкъ.

Бир заманда джукълаб тургъанлайыма нѳгерим мени тюртуб уятды да:

— Тур, кийин ишге барабыз, «бригадир кычырады!»—деди.

— Ол къайсы бригадирди?—деб соргъанымда: манга да:

— Эшикке чыкъ да тынгыла эшитирсе!—дей, къалгъанла да гузаба кийине эдиле. Мен арбазгъа чыкъгъанымда, Чолпан да чыгъыб, тау табадан джелчик ура, къатхан гыбыт а «дыгъырт-дыгъырт!» — деб таууш эте тура эди.

Барыбыз да бир адам кибик кийиниб, танг тюгел атхынчы ишге чыкъдыкъ, эм ол кесибиз айыргъан джашны бригадир этиб, ишибизни да къалгъан колхозладан эсе алгъа бошагъан эдик. Аны айтханым аллай заманла да бар эдиле. Бусагъатда алай тюлдю.

Бизни бригадирни юсюнден кѣлюме джетмеген зат: бир-бирде иги башчылыкъ этиб ишни бардырады, бир-бирде уа алай тюлдю.

Бюгюн да кѣрдюгюз, джангурну келе тургъанын кѣре тургъанлай, алайда олтуруб газет окъугъандан эсе, къадалыб сенек ауузланы гебениге уругъа керек эди. Аллай ишлени уа ма бу сагъатда этдирирге боллукъ эди. Къаллай бир затыбыз сыраф болду».

Къартны айтханын хар ким бирер джары джораласала да, эшда къызым айтама, келинин эшит»—деген магъана болур эди.

Сѣзню башлама, башласанг, кѣлюндегин кѣзюнден айт деб Рамазанны кѣлюне келе айтды.

— Мен былайгъа келгенли, бир ыйыкъ болады да, аны ичинде бригадирни къуру эки кере кѣргенме. Тау тейриге ышанганча, халкъ санга ышаныб, сен да не сѣзюнге, не ишинге ие болалмай турсанг, къолай болмаз. Звеноводла кеслерини ишлерин бардырадыла. Алай а учет кереклисича джюрюмейди. Ишчилени ашарыкъ бла, артыкъсыз да кѣгетле бла, андан эсе иги баджарыргъа мадар барды. Иш атамы заманында, эски джорукъ бла баргъан болмаса, кереклисича къуралмагъанды. Эринчек бла джигерни орталары айырылмайды. Амал бола тургъанлай, кино керекли заманында келмейди. Ол огъай эсенг, шапала отха салыргъа къургъакъ отун табмайдыла».

Ол терс, Бу тюз!»—эте бираз сѣлешгенден сора, джер-джерде къуралгъан къуш-мушланы кесини къонгурауларыны зынгырдагъанлары бла тыя, акъ-сакъал ёрге туруб:

— Тотайлагъа сѣз береме, алагъа тынгылагъыз, джангыз биринг сѣлешме!»—деди.

— Тюз айтаса, акъсакъл, алайда болсам, къолунгу тутар эдим!»—деб къайсы эсе да чам этди.

Сора: «сен айт!»—мен айт!» эте келиб, айтыуну Розагъа теджеб, ач джыл ётмекни айтханча, атын кызыудан кызыу айтыргъа къалгъанларында, ол орнундан акъырын ёрге турду. Хар ким кесини ауузун тыйыб, дауурну тохтатдыла. Кёб адамны кёзлери анга бирден къарагъанларында, ол джунчуяракъ да болуб башлады:

— Мен сиз джетдирмегени джетдирейим деб айтханлыгъым тюлдю, кёлюме келгени айтайым деб айтханлыгъымды. Ишчиле кёллерине келгени айтдыла. Осман да «Къакъ!»—деб кычырмагъанлыкъгъа, джанына тийгени билдирди. Мени сарытын бары да ангылашынады. Къайсы бирибиз да тутхан ишибизни ёрге сюейик, джангылгъаныбызны да тюзетейик!»—Урулгъан харс, аны айтханын адамла тюзге санагъанларына шагъатлыкъ этди. Осман да джангылычларын тюзетирге сёз берди.

Къонакъ

Э шикде джангур, юйде дауур тохтаб, Роза арбазгъа чыкългъанында, Рамазан бла Айшатны сёлеше тургъанларын кёрюб, къатларына тюгел джетмей, берлакълда туракъллады. Рамазан нёгери бла сёзюн бёле айтды:

— Нек кенгде тохтайса, берлакъ кел, Роза!»

— Огъай барлыкъ тюлме!

— Нек?

— Экеуге барма, ючеуден къалма!» дейдиле.

— Алай эсе,—деди Рамазан—Джангызны оту джарыкъ джанмаз,—деб да айтадыла да, биз сеннге барайыкъ да, ючеу болайыкъ!»

— О-о Рамазан, мен алай айтырыкъса деб турмай эдим, сен келмей эсенг, сора мен барайым да, экеу болайыкъ, дериксе—деб тура эдим!»—деб экеуге ючеу дегенча Айшат да бир джанларындан къошулду.

— Энди чабакъ суудан чыкъмай, бѣдене суугъа кирмей тургъанча этиб турмайыкъ да, не сен кел, не биз барайыкъ!»—деб Рамазан ары, Роза таба, къарагъанлай; Айшат джашны къолундан тутуб, къызны къатына келтириб, кѣнге къарай айтды:

— Кюн да бузулду да къалды!»

— Огъай,—деди Рамазан,—кюн бузулгъан батхан да этмей, бек джарыкъ тийиб турады».

— Да мен джукъ кѣрмейме да?»—деб Айшат кюн-батхан джанына къарагъанында, Рамазан терс джары къарай айтды:

— Насра Ходжа мизни юйде тас этиб, эшикте излегенча, джердеги кюнню кѣкде нек излейсе?»

— Алай эсе—деди Айшат—мен Дахир бла Зухураны орталарында ѳсген чыгъанакъча, сизни арагъызгъа кириб турмайым, кимни да кюню тиер джерине тийсин да, джылытыр джерин джылытсын!»—деб къош таба кетиб тебрегенинде, Роза ызындан къараб айтды!

— Энди сен кимге тиерге бараса? Ала къыйыры шынкъартда кюйген къайын терекге олтуруб иги ке-

сек турсала да, бир-бирлерине бек аз сёз айтхъан эдиле, нек десенг, хар сёзню айтыр ючюн, сезим бла сезиб, эс бла табыб, джюрек бла бичиб, баш бла сюзюб, тил бла тартыб, аууз бла айтыргъа керек бола эди. Алай болса да, сёзле аз айтылсала да, керекли джерлерине айтылгъан себебли, бирге олтурууну хайыры болду.

* * *

Бираздан а Роза бла аны анасыны эгечинден туугъан Ислам, хоншу колхозда Салиматны кёрюрге баргъан эдиле.

Ол колхозну мекамлары кёрюннгюнчю, радиону уллу кычырыб сёлешген тауушу келди. Тёб-төгерекеден бирча къаралыб, аскерле урушха хазырланганча, булутла уллу джангургъа хазырландыла. Джангур кьоркьюуун джел этер дегенча, тау табадан гузаба джел урду. Булутну къара къарнына акъ белляула тюшюре, кёк кызыу-кызыу джашнады.

Къарнашы Розаны шапа кьошну къатында олтуруб тургъан кызла бла кьоюб, ызына ашыгъыш келгенде, мындагъыланы кими джаяу, кими машинала бла, кетгени кетиб, къалгъаны да кьурала тура эдиле. Бир талай джаш да ат арбаны джегиб, башха колхозгъа тойгъа кетдиле. Джаб-джангыз «Хейт»—деб кычыргъанны аллына: «Ой!»—деб чыгъарыкъ Рамазан къалды.

«Кьошда ким къалсын!»—дегенлеринде, тойгъа барыры келмегени себебли, «Мен!» деб къалгъан эди.

* * *

Ол газет окъуй келиб, кьолун да джаягъына салыб сагъыш эте тургъанлай, узакъ болмай уллу джолда машина тохтагъан таууш чыкъды. Келген берн ке-

лир—деб ишине кызыб башлагъанлай, эшикни кыйыры ачылыб, Розаны башы бери кёрюнюб, дагыда эшик ызына этилди.

Бу не зат болду, кёжюмеми кёрюнеди деб кёлюне келиб, джаш ёрге туругъа, эшик джангыдан ачылыб:

— Къонакъ аламысыз?»—деб башында кёк косинкасы, юсюнде мор жекети бла Роза кириб келди.

Рамазан аллына атлаб:

— Роза, къайдан чыкъдынг?!—деб сейирсинди.

— Мени кьой да, эл кёчюб сен нек къалгъанса?—деди кызы.

— Мен ишим болуб къалгъанма.

— Мен да ишим болуб келгенме.

— Кертда къайда эдинг?

— «Ударник» колхозгъа баргъан эдим.

— Къачан?

— Ингирде.

— Нек?

— Салиматны кёрюрге. Ол а анда джокъ. Элге машина бла ишчиле бара эдиле да, ала бла келиб тюшдюм. Кертда, Рамазан, была бары да къайры кетгендиле?»—деб Роза къайгыы эте тебреди.

— Ала да сен кетгенча кетдиле. Розаны кёзлери тола айтды:

— Кьой энди, Рамазан, бош сёзню кьой да, киши да къалмай кетибми къалгъандыла?

Джаш кызыны андан кёб булджутургъа кёжю кыймай, айтды:

— Бары да кетдиле, бир талай джаш къалгъан эдиле да, ала да тойгъа барабыз дей эдиле.

— Сора сен а къалай къалгъанса?—деди Роза мыдах ауаз бла.

— Мен а сениге нёгерге!»

Къыз джууаб этмеди. Ол, тургъан джеринде сын таякъ болду да, аны сир сагъыш басды. Энди акъылы болса, ол ары барлыкъ тюл эди, барса да анда къаллыкъ эди, къалмаса да, машинадан тюшмей, элге кетерик эди. Энди уа нёгерлеринден айырылгъан джаш турнача, кеси джангыз къалды. Ол андан тартынмай эди, алай а адам сёзле: «Адам сёзлеге къарама, адам сёзледен безерсе, дегенлей, какгыда тюк излеб айланган аман адамла, акъ кийимге къазан къараны джакъгъанча, «Штап!»—деб, болмагъан бир затны бетинге джакъгыб къояргъа артларына барлыкъ тюлдюле».

Рамазан къызны халын таныб, эскиликни аман адетине тиш къыса айтды:

— Роза, нек сагъышлы болдунг, адам къатында адам ёлмейди! Къыз анга джууабны орнуна кёкюрегин толтуруб бир солуду. Ала экиси да бир-бири джюреклерини ургъанларына тынгылай бир кесек тургъандан сора, Рамазан айтды:

— Сен къайгылы болма, ала келликдиле.

— Кимле?

— Джашла.

— Къайсыла? Къайдан?

— Бары да тойдан.

— Ансына уа, той бошалса уа?..

Рамазан дагъыда башха ауаз бла башлады.

— Бизни бу къарангылыгыбыз къалмайды. Энди сен аллай бир тентирерча былайда не зат барды? Джюр, ол юйге барайыкъ да радиогъа тынгылай турайыкъ, ала да келирле!»—деб тебрегенинде, Роза сёз да салмай, биргесине тебреген эди.

Ала кызланы юлгерине киргенлеринде, Рамазан джан-джанына кез джетдириб, келюне келди: башы мияла кибик сюртюлюб, ичин шыбыла чыракъ джарытыб, терезелери, поллары боялыб, бу кялай иги мекямды. Бары бирча темир орундукъла, юслери джасалыб, бары бирча кытай орундукъ артла кябыргъа-гъа урулуб, терезелеге джабыула салыныб. Бир терезени тубюнде да кесине ишленген омакъ столчукъну юсюнде радиол. Быллай бѣлмеле тѣрт бардыла. Халкъны джашау болумуну кѣлтюрюлгенине да, аны джашай билгенине да кѣуаныргъа керекди.

Шиндиклеге олтуруб экиси да радио-гъа бираз тынгылагъандан сора, Рамазан айтды:

— Роза, джел келтирди, суу элтди дегенча, бир кѣулагъымдан кириб, бир кѣулагъымдан чыгыб баргъан болмаса, джюрегим джукъ эшитмейди.

— Роза радиону акъырыннга салыб джууаб этди:

— Радио кѣулагъыма кирмейди дерге боламыды?

— Болмайды, алай а болады!

— Къонакъ болсанг къойдан джууаш бол дейди, тынч олтуруб тур!—деди Роза.

Рамазан аны джарыкъ чамына кѣууана айтды:

— Сен Багъыр эсенг, мен Къалай, сен кялай эсенг мен алай!» Сора бир узун хапарны айта келиб аягъын: «...къум тюзню кыйналыб ѳтген ол джолоучу, харбыз бачханы джанында суу-сабдан ѳле таннга дери джатханды, бачханы иеси уа анга бююреу да этмегенлей ашыргъанды. Бачхачы тюзню этгенди?»—деб сорду.

Роза бир кесек тынгылаб, Рамазанны сау битген кѣкюрегине акъ кѣлеги бла кѣк костюмуну таб джарашханына кез джетдире айтды:

— Операциядан сора адамла бек суусаб боладыла. Алай а кёзююне дери ичерге болмагъанын билиб, кеслерин тыядыла. Джолоучу суусаб болгъан эсе да, сау болсун, харбыз урлаб бети уялмай, намысы бла къалгъанды.

«Къызгъандан къызыб барама»,—деб эртде къызы хапарынлай, была сёзге къызыб тургъанлай «Ой!»—деб бир тауушну чыккъгъаны бла Рамазанны секириб ёрге тургъаны тенг болдула. Роза да турду. Алай а ол аны сакъламай, «сен къайгылы болма, мен хапар билейим!»—деб чыгыб, къычыра-къычыра айланыб, эм артында джол юсюнде бир къаралдыны эслеб, къатына барса, бир адам сойланыб тура. Излегенни орусча, тауча соргъанына да, джатхан джууаб бермегенинде, ол аны сермеб сабийни алгъанча къойнуна алыб кетерге тебреди, алай болгъанлыкъгъа, туз тулукъ кирик ауур болгъанын таныб, эмен томурауну алгъанча, бойнуна алыб, ашыгыш юйге айланды. Роза анга эшикте тюбеди. Эмда аллында келиб эшикни ачыб, юйге кириб, кесини орнун джарашдырды. Рамазан да сёгюнджюсюн келтириб, мияланы столгъа салгъанча, орундукъгъа эслеб салды. Роза саусузну Джатдай болгъанын Рамазандан эсе алгъын таныб сорду:

— Бу бери къайдан чыккъгъанды?

— Ким?—деди Рамазан.

— Кёрмеймисе?.. Джатдай!..

Энди уа Рамазан да таныды, алай а танымагъанынг да ол болгъа эди: къусханы бла батмакъгъа булгъанганды да, тюрсюню кийими да анасы танымазлыкъ болгъандыла. Бир аягында чуругъу болмагъаны бла суйрелген ызына къарасакъ, ёзенгиде ая-

гы кялыб, ат суйреген болур. Бу джарасы, бу сауу—деб билинмейди. Бурун тешиклерине, ауузуна дери батмакъ киргенди.

Рамазан аны тыш кийимлерин теше башларгъа, Роза сапын да, суу да, таз да келтирген эди.

Эрлай огъуна ол аны бауурундан кесини базыкъ бутуна къаблады. Розагъа суу къуйдуруб, кеси къолу бла джууб, кереклисича тазалады. Джанджаулукъ бла сюртюб, тешиндириб, ызына джатдырды. Алай а не джара, не башха къыяу кърмегенинде:

— Мынга не мадар?—деб амалсыздан Розагъа сорду.

Алай этиб, тёрт кёз бир-бирлерине кеслери ючюн тюл, ауругъан ючюн къарашыб тургъан кёзюуде, Розаны башында бир джангы акъыл тууб, къанатлы учуб кетеди деб къарагъанча, гузаба айтды:

— Муну чыкъгъаны болурму?

— Къайдам?

— Роза, сен аш юйге бар да суу джылыта тур, мен аллай заты бар эсе, бир иги тинтейим!»—деб Рамазан къыз кетгенлей, ауругъанны тешиндириб, бутларын, къолларын тюз салыб кёргенлей огъуна, аны бутуну урчугъу чыгъыб тургъанын таныб, Розагъа таууш этди.

— Сапын суу эт, урчугъу чыкъгъанды. Олсагъаг джанджаулукъла бла къонакъны къолтукъ тюблеринден орундукъ къулагъына кючлю байлады да, кеси сапын сууну келтириб, кереклисича джагъыб, бир аягъын орундукъ къулагъына тиреб тартханлай огъуна: «Чырыкъ!»—деген таууш чыгъыб, орнуна тюшгени белгили болду. Ауур саусузну бетине къаны келди. Ол эркин солуб башлады. «Врач» сапын кёмюкню

кереклисича джагъыб, къаты байлаб, ич кийимлерин кийдирди да, юсюн джылы джабды.

Бир кесекден Розаны чакъырыб, экиси да киргенлеринде, орундукъдагъы кымылдай тургъанын кёрюб, бек къууандыла.

Ол алкъын кёзюм ачмаса да, эркин солуб, ынычхаб тебреди. Рамазан Джатдайны бууунундан тутуб, бир кесек туруб айтды:

— Бу, джюреги къарыусуз адам болур».

— Мында аптечка барды. Шприц зат а... тохда, тохда!»

— А-а—марджа! Роза чабханлай ол бир юйге кириб бир чемоданны алыб келди. Анда уа джатханны насыбына шприц да, пеницилин да, новокайын да табылды. Уколладан сора ауругъанны халы игиге тюрленди. Ол кымылдай, мурулдай, эсней келди да, кёзлерин ачыб къысды.

Сабийлери ёле тургъанлай, бери бурула башласа, ана бла ата къалай къууанныкъ эселе, Роза бла Рамазан алай къууандыла.

Бойлу бла чыркым

Туура ол кезюуге къараб тургъанча: Таркъ-таркъ-таркъ!»—деб эшик къагъылды.

Рамазан туруб ачса—экеулен.

— Салам алейкум!

— Алейкум салам, киригиз ичкери.

— Ичкери да барырбыз. Адамыбыз тас болуб, аны излеб айланабыз.

— Юйге киригиз!

— Юйге игилик!»—деб, керза чурукълары, сары плащлары, темир бетли кийиз бёрклери бла, бири асыры бойлу, бири да асыры чыркым—экеулен юйге кирдиле. Ауругъанны кёргенлей огъуна, аланы халлары башха болду. Тешинмегенлей, Роза салгъан шиндиклеге олтурдула. Эмда излеген адамлары бу болгъаны аланы ышанларындан танылды.

Энди белгили болгъаннга кере, бу джаш эсириб, ауа-сауа, кеч эте, ала болгъан къошха баргъанды. Арну айтыб, ичкери кийириб, аллына ары-бери салыб, была мал тындырыргъа эшикге чыкъгъанлай, ызларындан чыгъыб, алайда джери бла тагъылыб тургъан атха миниб, ёлюм къара къачханды. Была ызындан сюрюрге тебрегенлей, алайда биреулен:

— Тохдагъыз, мен джашны танийма, джыгъылыб бир палах болмасын ансы, къайры барлыкъды,—деб тыйгъанды. Бир заманда ат кишнеб джери да къарын тюбюне айланыб баргъанында, малчыла къайгъылы болуб, бу эки джашны «Барыгъыз, излегиз!»—деб ийгендиле.

— Мында болгъанын къайдан билдигиз?—деб Роза сорду.

— Да, эгешчигим, кесинг сагъыш этсенг да, бу андан кетген бла ат ары баргъанны эсеб этсенг, ат былайладан къайтыргъа керек эди, ол бири—экинчиси малы тас атасыны-анасыны къойнунда излер дегенча, къыйырдан сора келе эдик. Сизни огъары джаны-

гъыздагъылагъа да къайтыб соргъанбыз!»—деб джу-
уаб этдиле.

Бу кёзюуде орундагъы кесин толу эскериб, таб сё-
лешиб башларлай да болгъан эди. Кёзюю ачыб теге-
региндегиле кимле болгъанларына къараргъа да теб-
реген эди. Алай а малчыланы хапарларындан билиб,
Роза бла Рамазанны уа ауазларындан таныб, тёртю-
сю да ол уялыргъа керекли адамла болгъанларын
ангылаб, андан эсе, аязымагъан бет бла тургъанын
табсыныб, дагъыда бир ынгычхаб, башын ары бурду.

Малчыла кетерге, тойчула да келген эдиле.

Рамазан атланы ийдирмей, арба бла ауругъанны
элге элтирге керек болгъанын айтханында, джашла
арбаны аллына тартыб, тюбюне бичен, юсюне кийиз
салыб джарашдырдыла.

Экеулен кёлтюрюб, Джатдайны арбагъа миндирди-
ле. Рамазан кесини джасдыгъын башына салыб, одеа-
лын юсюне джабыб ашырды.

Элге джетгенлеринде, арбадан кеси тюшюб юйюне
кеси кирген хапары бар эди.

Джашла бир джукъудан къайтыргъа, кюн къуш-
лукъгъа келген эди. Рамазан джукълагъанланы уя-
тыб айтды:

— Аланла, «Къодан толу къой ёлсе, къотур теке
башчы болур» дегенлей, тюнене ингирден бери мен
бригадирме. Аны айтханым: кюн аязыгъанды. Барай-
ыкъ да сенек ауузланы да, толмагъан гебенлени суу-
ларын да чачыб джайыкъ. Ол заманнга элчиле да ке-
лирле. Роза да кюн ортагъа бир джукъ хазырлар.

Рамазан бла чамы келген джашланы бири, анга
эслетмей кёз къыса айтды:

— Алан, Роза дегенлей, ол шапалыкъгъа, сен бригадирликге таб джарашханча кёрюнесиз!

Рамазан бир кесек да тынгылаб, этилген чамны чуйреге санаб:

— Бу джолдан сора адамгъа керексиз сёзню ойнаб да айтма!—деб, чам этгенни симсиретди.

Тил айландырыу

Кюнледен эсе бюгюн чууакъды. Кюнледен эсе бюгюн иш иги барады. Кюнледен эсе бюгюн адам да кёбдю. Осман да ишни башындады. Рамазанны да гебенлери энди хойнухлагъа ушай теб-регендиле. Акъсакъал да кёкберге чабхан ат кибик, джер-джерде тири кымылдайды.

Не эсе да бузугъу болуб трактор бир кесекге тохдады. Рамазан тюгел толмагъан гебенни юсюне олтуруб сагъыш этди:

Бу джерни нарт аталарыбыз оракъла бла оргъандыла. Къарт аталарыбыз чалкъыла бла чалгъандыла.

Аталарыбыз ат косилкала бла чалыб, граблеле бла джыйгъандыла. Биз а тракторла бла чалыб ала бла джыябыз.

Бизден сора джашарыкъ тёлю да бу сыртда бичен ишлерикди, алай а ол биченни шыбыла бла ишлетир.

Бир заманда джукълаб татлы тюшле кёре тургъан адамны хыны таууш уятханча, «Къайда, къайда!»—

деген дауурла кѳулагына келиб джерге кѳарагынында, кѳызла Розаны юсюне басыныб, ол да араларында ёрге сюелиб, кюреше тура эдиле.

Эрлай, джугѳутур кѳаядан чынгагѳанча, секириб тюшюб, кѳатларына баргѳанында, Розаны кѳэюне хабджюк тюшгенин ангылады. Ол кѳэюне тура эди. Ачаргѳа, неда кѳысаргѳа кѳоймай эди. Ауругѳан джерингде кѳолунг дегенча, Роза кѳэюне кѳолун чабыргѳанында, Рамазан аны бууунундан тута айтды:

— Кѳэюнг ауруса кѳолунгу тый!»—дейдиле. Ол бири; экинчиси бир уумаз адамынг хабджюк болуб, сени сынар ючюн тюшген эсе да билмейсе!

Джарлы эчкиге джан кѳайгѳы, кѳасабчыгѳа мал кѳайгѳы!»—деб, не затланы айтаса табу!»—деди Роза. Кѳэню болумуна кѳере, барысы да кѳызны дохдоргѳа джетдирирге оноу этгенден сора, Розаны элтирик шоферге адам иерге тебрегенлей, биягѳы Рамазан айтды:

— Кѳызла, айыб этмегиз, биреуню хабджюк тюшюб кѳэю ауруй эди, биреуню да аны кѳэрюб, кѳэлю ауруй эди — дегенлей, мен мындан кѳб чыдаялмайма. Бу кѳэз кѳуру Розаныкѳы тюддю!»... Ол кѳолларын сюртюб, кѳараб-кѳарагѳынчы кѳызны кѳэюне тил айландырыб, сора кесини тилини учундан алыб, бир иги абадан кѳарантханы кѳалгѳанлагѳа кѳргюзе, Розаны кесине узатыб:

— Бююнден ары бу кѳэзде мени да какѳым болгѳанына шагѳат болугѳуз!»—деб айтыры келди, алай болса да, ол муратын кеси джашауда бардырыргѳа таукеллиги джетмей, Айшат бла сѳлешиб, ол ишни анга этдирди.

Ол кюнню эд, бюгюнню эд...

Рамазан уяныргъа, танг атхан эди. Бу джол танг, анга не Къая Башында биченчиле кече тынчайыучу балаганда, не да Роза ишлеген бригадада эркишиле джатхан юйде атмады, акъ тонлу тауну этегинде сыйдам Джалпакъда, юзгерени къатында, арбаны юсюнде атды.

Джукъа мияланы таза суу бла ажымсыз джууб, кирсиз бушдукъ бла къургъакъ сюртгенча, кёк джим-джим джылтырайды. Таудан ургъан гузаба аяз, кюн тийгинчи тыш кийиминги тешерге эркинлик бермейди. Таб кюн орта заманда да къойла иссилеб къыйналмайдыла.

Рамазан ол кюн ингирге дери сюрюуде айланыб келиб, кече биягъы арбада джатхан эди. Кечени бир арасында, къыйыр сакълагъанны кёкюрегине къайдан эсе да, не эсе да «топ!» деб тюшюб, эрлай бир джанына секиргенча болгъаны бла, джер тебрэнгенча къойланы гюрюлдеб юркгенлери белгили болду.

Къойчула итле да къозгъалыб, хахай-тууай этиб башладыла. Рамазан да секириб, гёзенекни ичине тюшдю.

Экиджашар тана кибик мазаллы кёк бёрю, къойланы араларында кимин къууа, кимин бууа, эталгъанын этиб айланганлай, Рамазан, къолунда ылыхдыны бла аны бир да аямай сермеди, алай болгъанлыкъыгъа, аманлыкъчы башын бир джанына бурду да, джаш ол керилгени бла уруб, бир иги ишекни башын чачыб тыпырдатды. Джарыла эсенг, бузул дегенча, Рамазанны ачыууна ачыу къошулуб, экинчи серме-

гинчи, джаллы арлакъ къачыб, кесин джыйыб гёзенекни башы бла бир да аямай секиргени бла, Рамазанны «Тут, Добай, Джиберме!»—дегени бирден болуб, Добай сермеб хауада аны аягындан тутду.

Ол кенгден чынгагъаны себебли, тышуб кетелмей, гёзенекге артмакъ болгъан эди.

Добай да арт аягындан къадалыб, бёрюню артджаны гёзенекни ичинде, ал джаны тышында тургъанлай, нёгери джетди.

Аны аягындан джиб бла тагъыб, итлени да юсюне бошлаб, къалай этерик эсе да бир кёрейик деб ийгенлеринде, ол боюн туюне болуб къалгъан болмаса, къымылдагъан да этмеди.

Башха заманда болса, «ёлген» бёрю бла киши да кюреширик болмаз эди, ол кечеге дери джукъу буза, заран сала тургъаны себебли, къойчула ахыр дертлерин алыргъа тиш къыса:

Экиси да «Сен ур!»—Мен ур!»—деб тамам.

— «Болдуму?»

— «Болду!»—дегинчи туюдюле. Сора Рамазан айтды:

— Муну уалмагъан сюеги къалгъан болмаз, алай болса да, бек анасы джыламаз, шкок бла да урурму эдик, ит джанууар туюлгенликге алай ёлюб къалмайды деучендиле» Добай бираз кюлюб, сора айтды:

— Тейри, бу сау болса, сора ёлгенле да къобуб келликдиле. Рамазан джууаб этмеди. «Ёлген» бёрюню багушха атдыла. Эртденбла къарагъанларында, бёрю джибни да ашаб кетиб тура эди. Бир ыйыкъдан сора джибни чайналгъан юзюгон агъач башында табхан

эдиле, алай а хатачы кеси ол кюнмед, бюгюнмед, — басмады.

Андан сора кьойчула да кьулакъ тынчы болурла. Стауат да рахат болур.

Роза бла Хауа

И шчиле бичен ишни бошаб, бригадирни аллына сенекленн кьуйгъанларындан сора; ойнай-кюле сау кьачха джетгенлерине кьурманлыкъ этиб; чюгюндюр, гардош кьазаргъа барыны аллы бла, бир талай кюннге элге тюшген эдиле.

Бир кюн Роза, эки нёгер кызы да биргесине, тюкенден чыгъыб юйлерине бара тургъанлай, бир сууукъ кьанлы тиширыу кёз-къаш бермей, кьатлары бла ары озуб, сора ызларындан таууш этди:

— Роза, алай тохда!

Ол андан иги сёз сакъламай, не айтса да была тургъанлай айтсын деб кёлюне келиб, нёгерлерине да:

— Сабыр этигиз!»—деб, ючюсю да бирден туракъладыла.

— Берлакъ айырыл дейме!»—деди тиширыу.

Джалыныб джаудан кьалмазса дейдиле, манга узун бичерин кьысха бичсин деб таукел этиб, Роза кескин айтды:

— Айтырынгы бир бетден айт, Хауа, бизни таша сёзюбюз джокъду».

— Эшда, болуб а таша сёзюнг, таша ишинг болады да, таша сёзюнг болмайды, алаймыды?»—деб ол къайгы сала къайырылды.

Роза не кеси джууаб этмей, не нёгерлерине джукъ айтыргъа къоймай, ючюсю да кетиб тебрегенлеринде, кёкюрегине къаланган къотарылмай къалады деб къоркъганча Хауа ызларындан атлай, джазгы кюн, бурчакъны себелегенча, къуюб тебреди:

— Сен сууну туюб бла джюземе—деб тура болурса, бар да сорчу айрымканда сипилеге! Сен джерни башы бла учама деб акъылчыгынг алай болур, бар да сорчу бригадада адамлагъа!»—деб ауузунда ит ёле, бети кёбдюреуюз ичген ич кийимча кёгерди. Была да «Юре турса тохтар «Итни къаргышы бёрюгеми джертерикди», деб келе турганлай, башында тери бёркю, къолунда таягы бла бир уллаяракъ адам алларына тубеди.

Къызла, артыкъсыз да Роза, джунчуб-джунчуб озгъандан сора, ол Хауаны тюз аллына барыб айтды:

— Эгечим, силегейлеринги нек чачаса?

— Сеннге андан не джетгенди, къарт бабас, бар джолунга!»

— Уялмаган, мен сени джол къаны этейим да, эки элинги тый!»—деб ол адам аны таба айлана тебрегенлей, Хауа бурнуна ургъанча, ызына кысха бурлду.

Ол аны бла не сёлеширге эриниб, не да уялыб къоймаган эди. Андан оздурсам, адамла къараб турганлай, таякъ бла уруб алмасын, къаны бир аман тюрленгенди деб, къоркъуб ыхдырылган эди.

Таягы болган Розаны джууугъу, не да Хауаны джауу тюл эди, ол аланы экисин да танымаган, кеси

джарыллыгына кетиб баргъан бир джолоучу эди. Роза айырылып джерде тенглерин кетерге къоймай, къайтарыб, ючюсю да Кертибийлагъа барыб, бир кесек олтургъандан сора, алагъа белгили болгъаннга кёре, Хауа, (Джатдайны эгечи) Розаны анга этер муратда ызындан айлана туруб, энди тамам тюнгюлгенинде, кишдик джёрмеге джеталмагъанында «кирли джёрме» дегенча этиб аны бетин мутхуз этерге кюрешгенлигиди. Аймыса, джеталмагъан джер тырнайды. Джалгъан джабышмаз, алтын тот болмаз.

Локъманны уланындан туугъан чакъыра келгени себебли, была ючюсю да Локъманлагъа баргъан эдиле. Хурай келини бла къызланы бирге къоюб, ол юйге чыгыб кетди. Къайын анасын къарамы бла ашыра, келини башлады.

— Ол джылан ёлтюрген таякъ не дей эди?

— Къой аны айтханын башын да, аллайлагъа къайгыра барсанг, семире барадыла!»—деб къайнай тургъан къазаннга сууукъ суу кьошханча, Роза сёзню джукълатыр джанындан болду. Алай болгъаны ючюн, келинини къызгъаны тохдамай айтды:

— Джаш кибиклери больницадан чыкыгъанлы, бу сёзню кьолгъа алыб къалгъандыла.

— Кьолгъа алыб не этерикдиле? Эрикселе тохтарла!»—деди къызланы бири.

— Къалай эсе да ат-бет атаб, джунчутуб, бир зат этерге мурат эте болурла дейме!»—деб келин ахсынды. Сора Розагъа къараб айтды:

— Лейла да къайгырыб айланганча кёрюнеди. Олсагъат эшик гузаба ачылып, сагъынылгъан босагъа тюбюнде дегенча, Лейла кирди. Къараб Розаны кёргенлей, аллына барыб:

— Сау кел джанынга кьурман болайым!—деб кесине кысыб, кьучакълаб тургъанлай айтды:

— Хурай кьайдады, келин? Сора эслемегенинде, джууаб да сакъламай, чыгъыб кетди. Ышанына кёре, аны айландыргъан да бу кьайгыны кыйыры болур эди.

Лейла чыкьгъандан сора келин:

— Была да гузабагъа киргендиле: мындан алда атанга айтхандыла да, асыры да джылытмагъанды. Бу джол а атабыз бла анабызны биргелерине кьошуб, сёлешгендиле да «Барыгъызгъа да таб эсе, бир манга нек табсыз болады, алай а барлыкъ бла аллыкъдан хапар билигиз» — дегенди»—дейдиле, дегенинде, Роза бу джангылыкъланы биринчи кере эшитсе да, асыры эс бёлмегенча этиб айтды:

— Бууну ургъанма да ачюдан ёкюреди, дегенча кьулагъыма затха кирмейди, ала алай эте турсунла. Была уа туумагъан айгъа салам бергенча, келечиге, тёречиге джетиб неге айланадыла? Атам тюз джууаб этгенди: кеслеринден хапар билигиз!»—деб, Локъман бла Хурай не айлана эдиле. Ёлмез кеси-кесине орайда айта эди дегенча, кеслери кеслерине келечи болуб!»

— Анабыз а не айланады, ёлюнг болса, джерге ашыкъ, кызынг болса, эрге ашыкъ, деб айланады.

— Барысы да кеслерин бош кыйнайдыла!—деди Роза—кыыз джаш да джашаууна кеси оноу этер заманнга дери билимин ёсдюрюрге, андан сора уа джюреги сайлагъан адамны кесине джашау негерге тартаргъа керекди.

Тынгылаб тургъан кызланы бири сёзге кшошула, кесини бир ачалмай тургъан киритине ачхыч табаргъа башлагъан адамча сорду:

— Сен ушатхан тартмаса уа?

— Ол заманда уа сабыр эт!

— Къачаннга дери?

— Мени сартын, суймеген адамым бла джашагъандан эсе, ёмюрлюкге дери.

— Сора сен ёмюрюнг тыбырда къалыргъамы дейсе?

— Хо!—деди Роза—Даулу, дауурлу тыбырдан эсе...

Барсам, аллай джашха барлыкъма, халым халына келишген.

Бармасам, былай къаллыкъма, башымы сакълаб ол ишден!»

Келечиле

Бир эртденбла Кертибий да, Локъман да Локъманлада джукъ ашай тургъанлай, эки тиширыу арбазгъа киргенлерин терезедеи эслеб, къарт Локъман келинине айтды:

— Келин, алларына чыкъчы, бир келгенле бардыла. Чыкъса, кеслерини элден Кемисхан бла, ол танымагъан адам ортасы болгъан бир тиширыу.

Келин ала бла саламлашыб кириб, къайын анасына айтды:

— Анабыз, ол келгенле сени излейдиле. Хурай къатлай тургъан урчугъун да къолуна ала, чыгъыб келиб, ала бла саламлашхандан сора, Кемисхан башлады:

— Не эте турасыз, Хурай, иги тынч эсенмисиз?

— Джокъду хатабыз, Кемисхан, аллахха шукур, бюгюнлюкде. Барысы да бир-бири ышанларын сынай, бир кесек тынгылагъандан сора, Хурай къонакъ тиши-рыугъа къараб сорду.

— Ий Кемисхан, нөгеринги таныялмайма?»

Кемисхан сёз башларгъа таб учуру келгенин эскере, онгсунуб джууаб этди.

— Бу уа, уллу эгечими тамада келиниди. Курортда турадыла.

— Бек ариу, бек ариу! Да айтыгъыз хапар, ашатмай, ичирмей хапар сорайыкъ!—деб Хурай эсин Кемисханнга, къолларын да урчукъга къадалтды.

— Аллах игилик айтдырсын—деб башлады Кемисхан—келечиге ёлюм джокъ дегенлей, биз келечи болуб келгенбиз.

Быланы къарын ауруулары Роза болур деб кёлюне келе, Хурай сёзге къошулду:

— Айтыгъыз келечилигигизни!

Кемисхан Хурайны ышанын асыры таб кёрмесе да, таукел этиб айтды:

— Келечилигибиз олду... Энди аны не къыйдырыуу барды, Розаны тилей келгенбиз.

Хурай бир айыбсыз сылтау табыб къайтарыр мурат бла сорду.

— Кимге, къайры?

Кемисхан кьонакъбайны къаш орталарын асыры таб кёрмей, тынгылауну ийгенинде, нёгери сёз айтыуну кесине ала:

— Джашыбыз да, кызыбыз да сени эгечингден туугъанн базарда кёргендиле. Танышхан да этгендиле, таб картха да тюшгендиле,—деди да, къайыныны атын тукъумун да айтды. Кемисхан да атасын танытды. Хурай биркесек ачылуракъ да болуб силдеди.

— Танышхан да этди эсе, сёлешген да этди эсе, биргесине картха да тюшдю эсе, сора сёз да берген болур, алай эсе, элтигиз, бизни да неге кыйнаб айланасыз?

Джарыла эсенг, бузул дегенча:

— Карт джанынгдамыды?—деб Кемисхан келинине сорду.

Олсагъат бир чырмалгъан къагъытны ичинден чыгъарыб: «Ма!» — деб, ол тишируу эки картны тутду.

Хурайгъа асыры ачыу болгъандан, туруб кетерлей болгъан эди, алай болса да сабыр туюю сары алтын дейдиле, дженгиллик этмей, ахырын бир эшיתהим деб кёлуне келе, буйрукъ берди:

— Алай сал, келин бир къарар!

Таб ким эсе да иш этиб чакъыргъанча, келинни аты айтылгъаны бла, кесини эшикден киргени тенг болдула. Ол картны алыб къарагъанлай, аны тюшеме деб тюшмегенин, ким эсе да билдирмей тюшюргенин ангылатды.

Энди уа Хурайны сёзю ауузуна келиб айтды:

— Сиз аз айтсагъыз да мен кёб ангыладым. Туугъасылы да этмез ишиме адамны айландыргъандан суюмезим джокъду. Ким да бизден иги, бизден ашхы,

алай болса да бюгюнлюкде сизге кимге да бу боллукъ иш тюлдю.

— Къзыбыз алай айтханды: «Сау базарны ичинде джулдуз джаннган кибик, андан ариу, андан илеш бир джан джокъ эди. Толгъан айча!»—деб къонакъ тиширыу башха джанындан башлаб, къайыныны болгъан махдаууна да аллай ючню къошуб, айтыб ангылатыб кюрешди, алай болгъаны ючюн, бу сёзле Хурайны къулагъына, джугъутурну мойюзюне джел къакъгъан тенгли бир да кирмедиле.

Кемисхан кетер акъыл алыб, ёрге къобханын эс-леб Хурай:

— Олтуругъуз, бир джукъ ауузлана барырсыз!— деген субай сёзюн айта, болмагъанында, къонакъланы ол кеси арбазгъа, келини уа уллу орамгъа дери ашырдыла.

Джазыу айла

Кюн тийгенди башлагъа,
Джылыу бергенди ташлагъа.

Джазыу айла чыкъдыла.

Къагъыт ийигиз джашлагъа!

— деб, эртде заманда къызла ийнаргъа салыб айтхандыла.

«Джазыу айлагъа» къыш айла саналгъандыла. Заманны тюз билирге керек болгъаны ючюн, джыл къайтарыугъа къарачайлыла бек уллу эс бёлгендиле.

Джылны кюнлерин төрт тохсаннга юлешедиле. Джыл аягы 24 декабрды.

Алай бла биринчи тохсан 24 мартда, экинчи—24 июнда, ючюнчю 24 сентябрда, төртюнчю да 24 декабрда бошаладыла.

Къыш чилле биринчи тохсанны ортасында туруб, (90+1) эки джаны 25-шер кюн бола эсе, джай чилле да экинчи тохсанны арасында туруб (92), эки джаны 26-шар кюн боладыла. 24 мартда къыш, 24 сентябрда уа джай бошаладыла. Къыш чилле 19 январдан, 28 февралгъа дери бола эсе, джай чилле—20 июлдан 29 августха дери созулады.

Джазыу айлагъа къыш айланы тергегенлерини себеби уа, къыш таулу ну иши джылны къалгъан чакъларындан эсе, аз болгъаны ючюн болгъанды.

Алай бла быланы джазыу айлары да, сиз мени излей бармай эсегиз да мен сизни соруб келдим дегенча, джылны башы бла аягы айырылгъан заманда келди. Алай болмай: эки чыбчыкъ джююулдей кетдиле да, джазыу келтирдиле дегенча, джазыу чакъыргъан къыз бла джашны ол бир кюн этген ушакълары болду эсе да, ким билсин.

* * *

Кертибийланы арбазларында, адамла къалын кёрюнедиле. Орамда къантарылыб тургъан машинала, мотоциклле да бардыла. Не эсе да бир къайгы болгъаны кенгден къараб огъуна белгилиди: бююн Кертибийни эли, аны арбазына игилигине, керти кюнине джыйылады:—ол джангыз сабийине иш этеди.

Былайгъа къуру тийре—хоншу огъай эсенг, тыш элледен, башха районладан джуукъ—тенг да келдиле.

ле. Нек десенг, игилик унутулмайды, аланы хар къайсысына Розаны ёлген анасы бла сау атасы да кёзююнде джюрюгендиле.

Адам асыры кёб келгенден Кертибийлагъа сыйынай, къауум-къауум этиб, хоншулада олтуртхандыла. Биягъы арбазда, биягъы ючаякълада эт къазанла биягъынлай къайнай, аладан бурулуб-бурулуб чыкъгъан тылпыуда сансыз-санаусуз акъ чибинле джутула тургъанлай:

— Келдиле, келдиле!—деб гугук терекден кычыргъанча, къабыргъагъа сюелиб тургъан басхычны баш атлауучундан бир сабий хахайлады. Адамла къозгъалыб, орам таба къараргъа, алларында кызыл байракъла тутуб атлыла, аланы ызларындан беш—алты да ууакъ машинала—бары да атланы джортхан джюрюшлери бла келе тура эдиле.

Кюеу джёнгерлени тамадалары саламлашыб бошагъанлай, алайда тургъан бир юйлю джашны къатына чакъырыб айтды:

— Ма, алты машина, кереклери бла он ат, сынгар бир къанджыгъа бау аджашса да, мен сени билеме!

Ол кёзюуде тамаданы, джыйыны бла бирге «Ичкери келигиз!»—деб гузabalатханларында, джаш мурукгу этиб:

— Тохда, болмай эсе, кюеуледен бирин табайыкъ ансы, мен...—деди.

— Сен кесинг таба-таба тур, биз сени билебиз! деб тамада джыйынын алыб, арбаз таба айланыб, баргъанлай, кёкге къараб айтды:

— Бу кюн аман да не затды, хаман чоюнну кырыб турмагъан эсе?

Анга да тыйыншлы джууаб эте, юйлюле къонакъла-

ны юйге джыйгъандан сора, Роза болгъан бѣлмеге ала бла келген эки къыз кириб, къалгъанланы къолларын тута, аны кѣзюу-кѣзюу къучакъладыла.

Келинлик арпа сабанда будай баш кибик, кесини бир тюрлю ариулугъу бла, къалгъанланы араларында башха тюрлю кѣрюне эди. Хар зат да кереклисича таб къуралгъанлыкъдан, къонакъла ашаб, ичиб, келинлерин да алыб, орамгъа чыкъгъанларында да, кеч болмагъан эди. Алай болсада ол джащ аманатны толтурмай, кеси да табылмай къалгъаны себебли, тас болгъан «Волганы» кюеу нѣгерле 10 сомгъа сатыб алдыла. Эшик бегитгенликге, келинни кийиндиргенликге дегенча, талай адет этдиле.

Джегенден тюшюргенликге деб бир тиширыу да келинни къайыны Хасандан 25 сом юзген эди.

Орайда жарыкъдан-жарыкъ чыкъгъаны сайын, Роза мыдахдан-мыдах бола эди. Аны бетин джабхан ау джаулукъ, сагъышларын тынгылы этерге болуша эди.

«Аналары ёлюб джатыб, балалары басыб джатыб»—дегенча, анасы ёлюб кетиб, кеси саулай кетиб, къарт атасы Стампулчаудан къалгъан кишдикча, юйде джангыз кеси къалгъанына къыйнала эди.

Келин барлыкъ юй джууукъда болгъаны себебли, тѣгерек айландырыб келтирирге тамададан буйрукъ болду да, кюеу джѣнгерле арт орам бла айландырыб, саулай элге орайданы эшитдириб, советни къатына келиб тохтадыла. Рамазан да алайда кѣрюне эди. Со-ра мычымай советден чыгъыб, келинни тѣбен орам бла

айландырыб келгинчи, ол да бир талай тенги бла келиб, терезеси Хангерийланы арбазгъа айланган юйде джаш къауумгъа къошулду.

Къалгъанла аны алгъышладыла. Ол, ариу сюегине таб джарашхан къара костюму юсюнде, бал бетли къалын чачы ариу таралыб, акъ дарий келегине къара галстугу таб келишиб, тенглерини къолларын тута, алгъышларын ала эди. Дукъуруракъ чыгъыб битген кенг мангылайыны тюрюнде, теренирек-теренирек ишленген джити къарамлы кезлеринде, джашаууну болгъан джарыкълыгъы керюне эди.

Быллай алгъышланы ол туугъанлы кесине айтылыб биринчи кере эшитсе да, яулыб джунчумай, «хо-хо!»—деб сансыз этмей, тыйыншлы бюсюреую бла къабыл эте эди.

Кюеулук терезеден къараб, къайсыла эселе да бери айланган орамгъа кенделен аркъан тарта айланганларын керюб, кетген джай Дугъумлу къулакъгъа бара, джолну юсю бла кенделен аугъан агъачны эсине тюшюрдю. Ол кезюуде джумушха баргъан джаш къайытыб келиб айтды:

«Джатдай сен бери кетгенлей огъуна, шахаргъа кетген эди!—дедиле.

Рамазан анга этген бюсюреуюн.

— Сау бол, сен джумушунгу тындырдынг.—деген сёз бла билдиргенинде, узакъ элден келген тенглерини бири, аны къайгъыргъанын керюб сорду:

— Ким Джатдайды ол? Нек кетгенди.

Рамазан хапарны толусу бла айтыргъа кереклиге санамай, джууаб этди:

— Биз элден джашды. Мени тенгимди.

«Бир кѣлкъалдыбыз болгъанды да, мен тюз болайым деб, эртденбла кесим барыб чакъыргъан эдим: «Ызынгдан джетейим!» — деген эди, энди уа эшитесе...

Келе тургъан келин адетин этиб, арбазгъа киргенден сора, къулакъларына байракъла тагъылгъан атла бла ат оюн этдириб, басынган халкъны чачдыла. Ойнагъан атланы ичлеринде барындан да бек секирген, шын туруб, арт аякъларында тебсеген, ёшюню тутаргъа киши базмагъан бир къантору ат бар эди. Ол къалгъанладан артыкъ ойнагъаны кибик, артыкъ къууанганча да кёрюнеди, не ючюн десенг, келин бла кюеуню ёлюмден къутхаргъан тенглериди.

Кертибийлада къуру кюеу нёгерле орайда тарта эдиле эселе, Хангерийлада айтмагъан къалмагъанча бары да къошула эдиле. Бир кесекден къатапа кюююз гжайылгъан басхычла бла миндириб; келинни уллу юйге кийирдиле. Къайын атасы, къайын анасы къучакълаб бошаб, башына ууакъ ачха, конфет, кёгет чачылгъандан сора, къайсы эсе да уллу гопбанны; къайнай тургъан бозадан толтуруб, тёрде олтургъан акъ сакъаллы, айры тишли, къызыл къанлы бир келбетли къартха:

— Алгъыш этчи, агъаргъанды сакъалынг.

Эшда болур сени андан хапарынг!—деб узатды.

Акка суююмлю ышара, ёрге туруб, тау къуш кибик джити къарамын джыйылгъанлагъа джетдирди да, бир уллу джерден, тыйыншлы болуб берилген, сыйлы саугъаны алгъанча, гопбанны алыб, эки къолу бла эки сабындан деменгили тутуб, тамагъын джарашдыра айтыб башлады:

— Бек ашыкѣгъан эшик таба сылджырасын—
Ашыкѣмагъан эсин ийиб тынгыласын!

Тау шемшерни кѣайнагъанын излеб, табыб,
Джонуб, бичиб, юнѣюч бла ичин кѣазыб,
Атабыз Алан бу гоппанны ишлегенди.
Тау тарыны гюхда тюйюб, таб таза этиб,
Кѣобан суу бла кѣайнатыб, кѣб боза этиб,
Анабыз Тауджан анга кѣуюб бергенди.

Алан-атам мыйыкѣларын бурма буруб,
Аланланы арасында ёрге туруб,
Боза аякѣгъа кѣараб алгъышын этгенди.
Тукѣумладан тукѣумлагъа кѣала-кѣала,
Туудукѣлагъа, тѣлюге юлгю бола,
Аны адети бюгюннге дери джетгенди.

Быллай адетлерибизни этер кибик,
Иги муратлагъа толу джетер кибик,
Джашау бизге саулукѣ берсин, насыб берсин.
Адам бары бир-бирин адамча кѣрсюн!
Кеси эскериб: Амин!—деген тилегин табсын,
«Амин»—демеген бар эсе, тилин кѣабсын!

Боза аякѣ, сыра аякѣ, кѣуймасанг, кѣуру аякѣ.
Толтурсанг, толу аякѣ, берекет болу аякѣ.

Бу, Кѣобанны сууу, сабанны мюрзеуюдю,
Муну тогъугъан адамны бир деуюдю.

Этейик алгъыш, джетмесин кѣаргъыш,
Онгунa айланыб, тюзелсин хар иш!

Келген келин, огъур аякъ бла келсин!
Айтыр сёзюн, этер ишин толу билсин!

Кийген кийими кёклю болсун, акълы болсун,
Адамла бла джарашыу болсун, татлы болсун!

Алгъы бурун юйюн суйсюн, элин суйсюн!
Ызы бла джуртун суйсюн, джерин суйсюн!

Къартны къачын, джашны, къызны сыйын
кёрсюн!

Акъылдан берне, намысдан саугъа берсин!

Къайын ююу да къайын бетден кёрмесин!
«Юйде келин! эшикде кюеу...! демесин.

Тюз халиси болсун, адам шарты болсун!
Къатын къарты болсун! Акъыл къарты
болсун!

Джан бла тёнгекча эрикмей турсунла!
Джашлары, къызлары дунягъа айтылсынла!

Алгъышда айтыр кибики болсун хар неси да!
Сау болсунла муну ёсдюрген тийреси да!
Къонакъ тюшюн джукъармасын тёрюбюзден!
Адеб, намыс кзурумасын элибизден!

Минги—Тауча тамырлансын миллетибиз!
Тау хауача таза болсун иннетибиз!
Къралыбыз, къралладан баш болсун!
«Амин»—демеген дуниядан тас болсун!

Тынчлыкъ терек бекден-бек бегиб сюелсин!
Бутакълары таб джулдузлагъа тирелсин!
Тамырлары халкъла сайын терен сингсин!
Чагъа, бите, адам ючюн ёмюр сюрсюн!
Да, джамагъат, иги тилегибиз толсун!—

Къууанчда къыйналгъан къыйыныбыз болсун!—

Деб тегерегине къарады да, юсюнде акъ келекчиги
бла кирпик къакъмай анга къараб тургъан бир джаш-
чыкъны эслеб айтды:

— Ал джууугъуму туудугъу, саулай бошаб къой, се-
ни кибиклери кёб болсунла!

Джашчыкъ ичиб къартха, къарт уртлаб биреуге, ол
да тогъуб башхагъа бердиле. Къойну ызындан къо-
зусу баргъанча, сахан да гоппандан узакъ айырыл-
май джюрюй эди.

Была уллу юйде былай эте тургъан заманда, эл
гуууртха Гумай джуууртха дегенча, бир къауумла да
келин барлыкъ отоуну эшигин бегитиб, кюреше эдиле.

Кюеу нёгерлени тамадалары биягъы орайданы ал-
гъындан да кючлю ауаз бла тартыб, къыз джёнгерле
бла тиширыуладан сора хазна киши къалмай, таб
къартлагъа дери да къошулдула. Бир кесекден эшик
беклегенлеге да не эсе да айтыб, отоуну эшиклерин
ачыб, келинни ары элтдиле. Орайда келинчик мюйюш-
ге джарашхандан сора да бара эди.

— Ариу аныкъыд деб, бир кёк ийнени кёкге тарт-
май къаллыкъ эсем да, аны юйюмде бир кёрсем—ал-
лахны аты кърал болсун—ёлсем, ёлдюм демез эдим!—
деб, Лейланы къуру да айтычу сёзю эди. Алай а ке-
лин юйге киргенинде: «Къар келмей, сууукъ болмаз,

мал бермей, джууукъ болмаз!—деб аны акъылына келди.

Розаны кереги биргесине келген эди. Бернени уа аты чууу да джокъ!.. Кертибий керти адамды. Ол ишин да сёзюча этгенди:

Бир талай кюн мындан алгъа.

— Олтура да турмайбыз. Бу ачханы Лейла Кертибийге беригиз деген эди,—деб джанындан ачханы чыгъарыб, тергей тебреген, адам ортасы болгъан кишини да, аны биргесине келген эки тишируну да Кертибий:

— Аны сабыр этигиз, эринмесинле да, Хангерий да, Лейла да Локъманлагъа бир келсинле. Мен анда сакълаб турлукъма!—деб къайтаргъан эди.

Анда тюбешгенлеринде уа, Хурай да тургъанлай:

— Былайгъа чакъыргъаным ючюн айыб этмегиз. Джибни узуну, сёзню къысхасы—дейдиле. Ёзен ишни сыртха чыгъармай, ишге джууукъ сёлешейик. Сизни къолугъуздан затыгъызны алыб, аны джарашдырыб, юсюне да къошуб, къайтарыб сизге бериб, бет джарыкълы болаллыкъ Кертибий—мен тюлме. «Ал кёрген игилигимди, суйгенни, суймегенни арасында!»—дей болурса, Хангерий, «Сеннге дери тохтамагъан адет, сени юсюнге къурумасын!»—деб меннге да алай айтадыла. Алай болса да, джарлы кесини киндигин кеси кеседи, мен билмеген Хангерий сен тюл, сен билмеген Кертибий мен тюл, юйлю эсек бкюнден башлаб, сенсе-менсе деб, юйлю оноубузну этейик. Мени сарытын, туйреуюч, сенден джарлы джокъду да, насыбым тартыб, берне бет бла аны да туйрерик тюлме. Ол бири, экинчиси уа; ырысхым, сизни сыйыгъыз да артыкъ болсун, сыннган къашыгъыма дери

да ол ёксюз сабийникиди, алай деген сизникиди. Таб айтдырмай кьоймай эсегиз, гютдю юсюне кьалач дегенча, аны юсюне тёрт санымы джумушу да, аныккыды: отунчусу суучусу да боллукъма.

Ийген ачхангы алмагъанма, Лейла. Бизде бир абсын, бир абсындан хаман суу тилеб турургъа кьалгъанында, къайыны келинини бууунундан тутуб, эшикге чыгъарыб;

— «Келиним, джаным, кёзюм, ма ол шуулдагъан Къобанды!»—деб айтханды, аллайын ачханг алай кёб эсе, ма ол эшиклери ачылыб тургъан тюкенди!» — деб, кьолу бла терезеден эл тюкенни кёргюзген эди.

Джалынчакъ кьонакъ тигимчи дегенча, Хангерий Лейланы ышанын асыры таб кёрмей, бир-бирин жангы тута тебреген сютча, бу кючден сюеле башлагъан ишге табсыз сёз айтыб, заран болмасын деген кьоркьууда, аны ауузуна чаба:

— Берекет берсин! «Бизге ийман керек тюлдю, джер керекди!»—деб эртде киши оноучугъа айтханлай, бизге берне керек тюлдю, адам керекди.

Сукъланч сабийинги айыбсыз ёсдюрюб, кеси разылыгъынг бла мени юйюме тыйыншлы кёре эсенг, кёкюрегим кёпюр болсун, бурному сырты джол болсун!—деб бюсюреу этген эди.

— Сен а: «...Онгсуннган башым, алтын этегинге кьор болсун!» — десенг да артыкъ боллукъ тюлдю. Кертибий ол заманда кесинги юйлендириб, бусагъатда джашынгы джамай эсе, джашынг башынг да ёлгюнчю кьулу болугъуз!—деб Лейла барысын да кюлдюрдени бла бирге, джашларыны ачхадан хапарлары болмагъанын да айтхан эди.

Андан сора Лейланы «белги малларын», Кертибийни ёлюмден кьалгъанын, учурум бла союлгъан кьойланы айтыб, ол заманланы эсге тюшюрюб, бир джукъ да ауузланыб, ойпай—кюле, Кертибий айтханны беги-тиб чачылгъан эдиле.

Къууанчха келген онгсунуб келгени кибиб, къууаныб кьайтыргъа да керекди. Аны ючюн а кьонакъбай кьонагъын багъалы кёреди, сыйлы тёрюне салады, туз—дамын береди ариу сёзюн айтады. Сора кьонакъда: Бу кьонакъ келе билгенича, кете билсе—деген сёзню унутмай, намысы—сыйы бла, айтыр сёзюн айтыб, кетер заманында кетеди. Бу затланы этер ючюн, чомартлыкъ, ачыкълыкъ, керек кибиб, ишленмеклик да керекди. Алай а насыбха кёре былайда берекет да, чомартлыкъ да, ишленмеклик да, тебсини ю аягъы кибиб, къууанчны юч джанын кёлтюрюб турадыла.

Кьонакъла эки юйде, юйлюле юч юйде олтура эдиле.

— Болушха сизге кирликди деб бизни аны бла къууандырыб тургъан эдинг!—деб Лейланы хоншусу гурушха этди.

— Сени аллах алай кёрге эди, Айшат! Бусагъатда эшикге чыкъгъанлай, джашчыкъны юсюне чыгъыб кьалгъанма да, ол тартыныр орнуна мен уялыб, къачыб ызыма киргенме. Болушха кирмеге эди да, ары бир ташада тура билге эди, тели санча!—деди да, Лейла да: «Ауругъан ол юйдеди!»—деб эртде къатын аджалны кесинден джашына ашыргъанча, кесине келе тургъан гурушханы, Рамазан таба бурду.

Эки джерде да той уллу эди. Хангерий да бир юйде къартла бла боза иче эди. Хасан да кире-чыгъа

джумушда айлана эди. Рамазан да тенглери олтурган юйде ала бла заманын ашыра эди.

Джангыз Лейла, алтын тауукъну кюмюш джюджегин тутханы бла кёлю хош болмай, кеси кибик уллайган тенглери аны ууакъ-ууакъ ышырганлары себебли, къайгылы эди.

Алай болса да хар ким чачылыб, Лейла юйдегиси бла къалса, ышырыр адам болмай, ол къайгыны джингкиси юзюллюкдю. Къар тохдаган эди. Булутла чачылган эдиле. Чууакъ кёкню арасында толган айны акъ джарыгы джангы къаргъа ариу келбет сала эди. Ай конакъланы бир къауумун ашыра; башхаларын сакъларгъа заманы болмай кетгенден сора, ышарыб танг атды да, сора джарытыб кюн тийди!

1965 март

КЕК БУЗОУ

хапар

ют заводдан сырт таба айланган атджал сыртлыкьда, кьаураны юсюнде кьамжакь келгенча, ёгюз арба кесини джюрюшю бла келеди. Арбачыны башына кьырпакь, сакьялына кьырау урса да, джюреги бла санлары, алкьыш бу джолну эки джанында ёсген тау терекле кибик, джашауда иги муратларына тюбей, алача джашладан артха кьалмай джашайдыла. Не ючюн десенг, тырнакь бла тьук саннга тергелмейдиле: кесенг тырнакь, джюлюсенг тьук кетедиле. Санланы тутуругу джюрекди да, ол джаш эсе, сора аны иеси да джашды.

Солугьан ёгюзге, дженгил джюкню, кеси разылыкьлары бла тынч тарта, стауатха барлыкьларын

ангылаб; «Тъя!»—деб да айтдырмагъанлай тири ат-лаб келедиле. Арбачы бричканы кюбюрюне кенделен урулгъан къангачыкъгъа, мамукълусун салыб олтургъанды. Ол не эсе да бир джырны сёзлерин кеси аллына мурулдай бара эди. Кюн батаргъа къысылгъаны сайын, ингир да джуукълаша келе эди. Сол джанында джолдан узакъ болмай, къырдышда аркъанланыб, тургъан кёк эшек, «экиндиве эл ташлама» дейдиле къайры кетиб барасыз дегенча, беш-алты кере да бёлюб-бёлюб окъуду. Ол кёзюуде, эшекни кёзю бла «Дуняда джанланы барындан да ариу аны гылыуу дыбыртлаб, чабыб келди да, ол кетиб баргъан арбаны артындан, къойну къуйругъуна мант башы джабышханча, тагъылыб тебреди¹.

Ызындан къараб тургъан ана джюрек тёзалмай, ол аягъына байланнга аркъан бошалгъынчы, аны узунлугъуна дери чабыб келиб, юч аягъыны юсюнде; «Кетме!» «Барма!» Къайт!» дегенча тыкъсыб, таралыб, джалыныб окъуду.

Алай болгъаны ючюн, «ана кёлю балада, бала кёлю агъачда», дегенча, баласы не бурулуб къарамай, не тохтаб ызына къайтмай, «Бу суу къайры бара эсе, мен да ары барама!»—деб эртде тели айтханлай, арба къайры бара эсе, ол да ары кетди. «Телиге джол бош, айраннга суу къош»—деб быллайла ючюн айта болурла. Алай а, хар кимни да акъылы кесине бышлакъ биширген—дегенча, ким да этгенин тюз этеме деб этеди.

Къарабурун кёк гылыу да алайды.

Бу эшекни, джети атадан бери таб уллусуну да

¹ «Мени гылымдан ариу дуняда джан джокъду»—дегенди эшек. Бу халкъда джюрюген нарт сёзю.

адетиди, кымылдагъан къарантханы ызындан артыкъсыз да уллу джолда болса, бара-бара турады. «Эшек билген арба джол»—деб да, ол кесине аны ючюн айтдыргъанды. Сора хариб, къарабурунчукъ да не этсин, чычханны баласы къабджыкъ тешер дегенча, анга да айыб джожьду. Былайда дагъыда бир айтылыргъа тыйыншлы зат барды. Ол да неди десе, атадан бабадан кългъан адет болгъанлыкъгъа, аны хаман да этиб барыу тюз тюлдю. Биз гитче болуб, къарачайда бир терекде ууакъ ачы алмала бите эдиле, энди уа ол терек уллу татлы алмаланы ёсдюреди. Не уа бусагъатдагъы Къобан бир кюннге берген хайырны, бурунгу Къобан он джылгъа да къайтара болмаз эди. Аны кибик, Аскерни атасы ёлтюрюучю болуб, революцияны заманында кюн сайын джюзден артыкъ тюз адамны башын кесиб тургъанды, Аскер кеси уа Ата джурт къазауатны кёзююнде госпитальда хирург болуб, кюн сайын аллай бир адамны ёлюмден кълдыргъанды.

Кеме да минер къайыкъгъа, къайыкъ да минер кеме дегенча, кетген кече ырхы келиб, кёпюрню ойгъаны себебли, трактор ёталмагъанында, сютлени арба бла келтиргендиле. Бюгюн кёпюр ишлене эсе, биягъы ёгюзле биягъынлай солуй джайларыкъдыла.

Кюн алгъы бурун тауну тепбесине миниб, сора артына ташайды. Джол айландыра келиб, арбаны бир кириш къаяны башына джетдирди. Былайдан къарасанг, табигъат ишлеген, адам этген затлада да, къл аяздача кёрюнедиле: бютеу тегерекде алаша сыртлыкъла, гелеу, къарот, айю чач дегенча, татымлы тау отлау бла сыланадыла. Аны кёрюб: «Гелеу кёрсенг

джер сорма, келбет кёрсенг, эр сорма!»—деген сёз эсинге тышмей кьалмайды. Сыртлыкъланы орталары бла кьулакь-кьулакьдан таза тау суула келедиле. Бу отлаудан отлаб, бу сууладан ичиб, кютюлген малны кьысыр болса — эт этиб, саулукь болса—сют этерине не бюсюреу барды?

Юй башындан арбазгъа кьарагъанча, къая башындан тёбен джанына кьарасанг: «П» харифча салынган уллу шифербаш ферма; аны аллы бла узунуча ишленген—кьошунбаш бузоу орун; араларында кенг арбазны огъары джанында, малчыла джашаргъа деб этилген сегиз бёлмели, шифербаш юй, андан узакь болмай, башлары бирге джабылгъан кёб терезели клуб бла библиотека кёрюнедиле.

Стауатны эки джаны бла келиб, тёбенирекде бир-бирлерине кьошулгъан эки кулакь суу, Теберди бла Кьобанны кёзюнге кёргюзе эселе, аланы араларында орналгъан ферманы ариу мекамлары да Кьарачай Шахарны эсинге тышюредиле.

Ийнекле, кьызгъанлары атлангъанларындан белгили бола, артмакъларын толтургъан балчибинле четенлерине баргъанча, алача учмасала да, ашыгъыб келедиле. Сауучула да джарыкь сёлеше, юслеринде акь халатлары бла, акь флягаланы орунларына салыб, челеклерин келтириб, ийнеклени келген-келгенин кесини орнуна тагъа, сауаргъа хазырланадыла.

Арба айланч джолла бла стауатха тышгюнчю, кьарангы болгъан эди. Алай а шыбыла чыракъла кеслери боюнларына алгъан джерни джарытханлары себебли, фермачыла керекли джарыкь бла хайырлана эдиле. Ол кёзюуде анга бир атлы тубеб, саламлашыб, ар-

лакъ айырылгъандан сора, ызына джити-джити къарай кетген эди. Ол тамада тууарчы Харун эди. Арбачы фермада тохдады, бош филигаланы тюшюрюб, ёгюзлерин ийиб, бир джанына элтиб, отлагъан джатханда этерлай; бир джерде къююб, кеси ызына къайтды. Гылыу а кёб малны ортасында, мешхут ийисде айлана туруб, джелин толтуруб тургъан бир мазалды кёк ийнекни къатына барыб джатды.

Арбачы келгенлей огуна, кино кёргюзе тургъанларын эслесе да, ачыракъ болгъаны себебли, шапа къош таба урунду. Былайда да аякъ урмады, не ючюн десенг, бары да клубха кетген эдиле да, шхууур берирге адам джокъ эди. Сора, кесн шапалыкъ этиб айланыргъа да, тюзю, тартынды. Киногъа барыб, бираз къарагъандан сора уа, асыры джаратхандан, ашны, сууну да унутхан эди.

Ол, озгъан ёмюрде джашауну бир кесегин келтириб аллынга сюеген—«Кёр огълу» деген картина эди.

* * *

«Къачхы кюн къоянны къуйругъу», эсе, джайгъы кече да эчкини джигейиди. Аны ючюн болур, ингирли кёб заман кетгенча кёрюнсе да, хауа хуппеге бет алыб, джулдузла мутхузлана башлагъандыла. Кёкню кюнбатхан джаны бла кюнчыкъгъан джаныны джарыкълыгъында башхалыкъ танылады.

Адамла да къозгъалыб, сауут чайкъагъан, бет—къол джуугъан тауушлары чыгъады. Стауат шыбыла чыракъла бла кюндюз кибиб джарыб тургъаны себебли, ишге кечеден тыйгъыч джокъду. Саууучула хар замандача, филигаларын, челеклерин джарашдырыб,

сауб башладыла. Юслеринде акъ халатлары бла саулукълу тиширыула хар ийнекни эмчегин суу бла джууб, джанджаулукъ бла сюртюб, сютюн челекге сыбхарыб алыб, келиб ёлчелеб, суу кисей бла сюзюб, филягалагъа къуюб кетедиле.

Учетчик «Сют саууну кюндегилиги» деген китабында, сютню эсебин джюрютеди. Ол эсебге кёре, къачан къайсы ийнекни ким саугъаны эмда ненча литр сют алгъаны, заводха баргъаны, бузоулагъа, яслиге берилген да белгилиди.

Иш сынджыр салгъанча барады. Джыйын сенек ауузла бла гапна тюбге келгенча, саугъан-саугъан челегин алыб келеди. Сора толгъан гебеннге гырмык уруб, экинчини башлагъанча, толгъан филяганы башын бегитиб, башхагъа къуядыла.

Сауутла да хазыр болдула, трактор да арбасына джегилиб, алайгъа келди. Къараб-къарагъынчы, экеу-экеу салыб, джюкню джюкледиле. Сора тракторист да, учетчик да миниб, заводха кетдиле.

Ол кюн отчет кюн болгъаны себебли, заводха дери трактор бла, андан ары уа баргъан машина бла элге келиб, учетчик конторну туурасында тюшдю да, аны ачыкъ эшигинден ичине кирди. Джангы туугъан бузоуланы эсебин берген заманда, алгъын отчетдан бери юч бузоуну, кёргозгени бла бирге, кетген кече Саудатны кёк ийнеги табхан кёк бузоуну да отчетха къошуб берген эди. «Саудат—актха къол салмагъанды... Салмаса-салмасын... Отказы этерикди. Бу кеси кёзю бла кёргенди. Кёк ийнекни кёк бузоу!»

Бухгалтер отчетну окъуду. Бир расписканы къара карандаш бла джазылгъаны ючюн ызына къайтарды.

Сютню кириши бла чыгышыны ортасында, тогуз литр башхалыкъ табылды да, учетчик айтханнга кёре, ол мал дохдурну буйругъу бла кёбген ийнекге дарманнга болуб чыкъды. Джазылгъан акт болмагъаны себебли, ол сют да отчетха кирмей къалды. Къалгъанын гаккыда тюк излегенча, тинтиб къараб, къабыл этди. Учетчик отчетун бериб юлгерине баргъанында, гитче эгешчинги аллына чабыб: «О Хусей, Хусей!..» деб тебрегенлей, Хусей аны имбашына миндириб, эки къолу бла эки инчикчигинден тутуб, арбазгъа кириб баргъанлай, къызчыкъ дагъыда айтды:

«О Хусей, санга аскерге барыргъа къагъыт келгенди!»

Юйге киргенинде, военкомат чакъыртханын айтдыла. Экинчи кюнюнде уа, къурманлыкъ этиб, той этиб, Хусейни аскерге ашырдыла.

Бир ай арадан кетгенден сора, малчыланы район джыйылыуларыны биринде, онеки ийнекден онюч бузоу алгъаны ючюн, Саудатны бек махтаб, саугъа да берген эдиле. Ийнек сауучу къызны бу махтауу, ингирги радио бла областдан берилген эди. Экинчи кюнюнде «Ленинни байрагъы» газет да джазыб, таб Саудат да, къалгъанла да окъугъан эдиле. Бу затха правления къайгырыб, тинтиу комиссияны тамадасы бла бир членни джибердиле. Андагъыла да сагъайыб тура эдиле. Документлеге кёре, ферма бла бухгалтерияны эсеби бирча бола эдиле. Бузоулары санаб, сау бузоулагъа ёлгенлени санларын къошсала, бир баш кем чыгъа эди.

Туууну эсеби джюрюген китабны алыб, хар сауучуну башха эсеблеб тебретиле. Сора Саудатха джет-

генлей, мурукгу кѣб болду. Комиссиягъа ачыкъ болгарына кѣре:

Саудат 12 ийнекден 12 бузоу алгъанды. Ол бузоула бары да саудула. Джазылгъаны уа 13-дю. Иги тинтиб къарагъанларында, Саудатны кѣк ийнеги июльну 30-да бир «Кѣк бузоу», августну 3-де да бир сары къашха бузоу табханды. Былайда жангылыч болгарын, бир ийнек ыйыкъгъа эки къозламагъанын бары да ангыладыла. Бу иш этиб айтылгъан ётюрюк тюл эди, эскермей этилиб, сора чѣбден тайгъан кѣбден таяр дегенча, узая кетген жангылыч эди.

Жангылычны тюзетдиле:

«Кѣк бузоуну» кеси джокъ киби, журналдап атын да къоратдыла. Бухгалтерияны эсебинден да чыгъардыла. Районнга, областха да билдирдиле.

Алай а, алкъын киши ангыламагъан бир зат бар эди. Ол да не эди десенг «Кек бузоуну» къалай туугъаны:

Камисле кетгенден сора, тамада тууарчы Харун ингирде малла бла стаутха келиб, кече бу хапарны эшитгенинде, айтды:

— Тохда-тохда-тохда!—энди эсиме тюшеди, бир кюн кеч эте, мен келмей къалгъан ийнекге къараргъа ат бла кетиб баргъанлай, Хызыр арба бла келе тура эди да анга сѣлешиб арлакъ айырылгъандан сора, ызыма-ызыма да къарагъан эдим: гылыугъа ушагъан бир зат арбаны артындан бара эди, экинчи аны къайгъылы да ким болгаранды.

Хусей аны затны къатышдырыб отчет бериб, бир затла болгъан болур!

— Ол не заманда эди?—деб Саудат сорду.

— Ингир кеч эте.

— Огъай, къачан?— дейме.

— Ма ол кёйюрню ишлеген кюнюбюзде.

Харунну айтханын тутхучлугъа санамай, таб артын самаркъаугъа джибере: «Кёзюнге кёрюннген болурму эди?—деб, бир аз джанына да тийдиле.

Алай болса да, бир талай кюнден сора, Саудатха Хусейден келген къагъыт, анга джангыдан уллу сёлешиб, айтханыны кертилигин бегитирге болушду. Ол былай джаза эди:

«Барыгъызгъа да таза джюрекден аскерчи салам ие-ме. Аны бла бирге, кесими терслигими айта, къалай джангылгъанымы сизге джазайым: Ол кюн тракторгъа миниб тебрегенлей, бир джаныма къараб, Саудатны кёк ийнегини къатында джатыб тургъан бир гитчерек затны бузоугъа ушатыб, ол ийнек джелин толтургъаны себебли, ажымсыз да къозлагъанды деб, кёлюме келиб, Саудат, сенден да эркинликсиз, отчетха кийирген эдим. Бююн бухгалтерден письмо алдым. Ол а болгъан болумну барында джазады. Андан ары билген затым джокъду.

Фермада иги эди. Мында андан да алапатды. Мийик тауланы юсюнде, чууакъ кёкню тюбюнде рахат джашауугъузну, зауукълу бардырыгъыз!

Эсен кёрюшейик. Хусей.

Тамада тууарчыны айтханы да, Хусейни джазгъаны да бир бирин тута эдиле. Энди чыртда ангылашынмагъан бир зат бар эди, ол да не эди десенг, «Кёк бузоуну» къайры зингк болгъаны. Бир кюн заводдан келген мастер «Кёк бузоуну» хапарына тынгылаб былай айтды:

— Мындан алда мен сизни хоншуларыгъызгъа бир ишим болуб машина бла келген эдим да, анда стауат-

да окъуб айланган бир къарабурун кёк гылыуну кё-
рюб, заводда къарауулну эшегиники болурму деб
ишек болуб «Муну анасы къайдады?»—деб соргъа-
нымда, «Аны анасы джокъду, кеси да къайдан эсе да
бюгюн келгенди»—дедиле да, машина бла заводха
алыб баргъан эдим. Элтсем, ол а-ол,... эшда сизни
«Кёк бузоуугъуз» да ол болур эди.

АНЪ КЪОЧХАР

хапар

1

жылны чакълары айлана келиб, кёзюу къачха джетгени себебли: биченчиле гевен къалай, бау ишлей эдиле: сабанчыла нартюх сындыра, ташууул эте эдиле; малчыла джайлыкъладан тюшюб, къачдан сорагъа бара эдиле, биз да Учкуланда ал башланган школда окъуй эдик. Джаш кёргенин улутмаз дегенча, бюгюн да тюрсюню кёзюмден, тауушу эсимден кетмейди, устазыбыз Муслимат классха кириб айтды:

— Сабийле, ингирде бек сейир концерт боллукъду, келмей къалмагъыз!

Кинону кёре турсакъ да, концертге къарагъан бек азыбыз болгъаны себебли, ингирде келмей къалгъан

огъай эсенг, сабийлени сѣз урумларына кѣре, юйге бармай, школда сакълаб турлукълары белгили болду.

Мени уа сир сагъыш басды, кѣзлерим джибиб, партагъа исси джыламулкъларым акъдыла. Бары къайгъырдыла. Сора устаз къатыма келиб; кесини джумунакъ кѣолу бла мени зыбыр чачыма сылай, акъырын ауазы бла:

— Не болгъанды?—деб сорду. Сабийле асыры къымсыз болгъандан Къобанны шууулдагъан тауушу классны ачыкъ терезесинден ичине кирди.

Бары да манга, мен а баш тѣбениме къарадым. Сора хомух болгъаныма ыйлыгъыракъ да болуб, ѳтюрюк айтханамы да биле тургъанлай, амалсыздан айтдым:

— Ауругъан этеме!

— Ол, юйге барыргъа мени кесими эркин этгени бла бирге, ашырыб къайтыргъа бир нѣгер да кѣошду.

Джолда кетиб бара, нек джылагъанымы тюзюн тенгиме айтханымда, аны да джарыкъ халы мыдах болду, не ючюн десенг, бизни кѣошубуз Ыбчыкда Джар-Башында эди. Мен кюн сайын да дерследен сора, зшекге миниб, ары чыгъа эдим да, ингирде мал джыяргъа, ийнек сауаргъа болуша эдим. Эртденбла уа эки джолгъу сютно да гыбытлагъа кѣуюб, Кѣкбашха джюклеб, юйге тѣошуб, сора школга кете эдим. Ол себебден, не кѣошха чыкъмай къалыргъа, не да ингирде концертге келирге мени амалым джокъ эди.

Айтханымча, къач эди.

Андан бери аллай къачланы отузу, бир чархны кегейлерича, бир-бири ызларындан тизилиб, артдагъы алдагъын джетелмей, заманны учсуз-къыйырсыз джолуна кетгендиле, алай а кегейлени аманы, игиси, сыннганы сауу болгъанча; быланы да къыйынлысы, заукълусу, аманы, игиси да болгъандыла.

Стауатда тууарладан сора да, кьой сюрюу болгъаны себебли, ючеулен да болуб, кече кьыйырда джата эдик.

Мен гырджындан эки кьабыб, айрандан бир тогъуб, ашыгъыш эшикге чыкьгъанымда; Ыбчык Айрыдан ургъан суукъ джел, хуна кьошну хората джабылгъан бош дыранларын харс таууш этдире; ашхам да кесини темир бетли кьараууз чебгенин кечени кьара джамчысына ауушдура тура эдиле.

Мен да сенден артхамы кьаллыкьма дегенча, гитчерек заманыма тенг этилген кьара джамчычыгъымы юсюме кийиб, Айбазланы Халин деген кьойчу кьартны уллу джабышмакъ таягъын кьолума алыб, кьойланы кьатында джатаргъа баргъан сылтау бла, кьош артына бурулдум да, сора джонулгъан илкич тик сызгъандан кьызыу учханча, таягъыма таяна, Джар-Башындан Батдыланы Кьолну энишге сылджырадым.

Кьолну ичи асыры кьарангыдан, кечени юсюне кече тюшгенча кьорюне эди, мен не джол, не кьая, не джар деб айырмай, таб керти илкич кирик келе эдим. Аягъым, таягъым джетиб, тьнгеретген ташла, бир бирлерине тийиб от чагъа, ат чабса, ит чабар дегенлей, кими аллымда, кими ызымдан—арыгъаны тохтай, башхалары джолдан кьошула, меннге джолоучу нёгерле бола эдиле.

Бир кьарангыдан тюртюлеге кесими ура, бир кьоркьгъандан тьппе тьклерим ёрге тура; джыгъылгъаным сайын кьоба, кьобханым сайын чаба, джол кьората эдим. Сууну кьатында тургъан кьёююне

уста болур дегенча, алайтын джюрюй тургъаным се-
бебли, кёзлерим кёрмесе да, джерни аякъларым бла
таныб келе эдим ансы, мени шекелли башха джол
билмеген адам тигелесе; «Алайда, Сога Сабанны
тёбен джаны джардан кетиб, биреу бутун сындырыб
джатады!» деген хапары чыгъар эди.

Сыйдам илкич тик сызгъадан тюшюб, ёгюз бойнун-
да тохтагъанча, мен да кьолну ичинден чыгъыб, юй-
леге джуукълашханымда, тынгылы болдум.

Алай болса да мени тынгым кёбге созулмады: шко-
лу аллына джетгенимде, оюн бошалаыб, адамла чачы-
лыб келе эдиле. Асыры джюрегим кыйналгъандан
не этерге билмей, джолдан бир джанына джаллаб,
хуна джанында, къара джерге бауур тёбенимден
къабланыб тургъанлай, кесими келе тургъан тенгле-
рими ауазларындан таныб, ары оза эселе, ызларын-
дан барырма деб акъылыма келди.

Сора аны бла аны арасында, мени бла бирге окъу-
гъан, Акъай деген джашчыкъ, бир тенгибизни атын
айтыб:

— О, Халим! ит-ит! деб кычырды. Ит сабийледен
илгениб, хунадан секирген бла, мени юсюме тюшген-
лей, мен бирда аямай айю тутхан улакъ текечикча,
кычырыкъ-кычырыкъ этдим.

Биз барыбыз да бирге, Баш джол бла келе тур-
гъанлай, джолну огъары джанында бир юйню тагъы-
лыб тургъан итни Умар деген тенгибиз таш атыб кьо-
зугъанына ачусунуб, итни иеси джашчыкъ сынджыр-
дан ийиб юсдюрдю.

Хар ким башы къалгъан джары къачханларында,
мен да къабырлагъа къутулдум.

Ала (эски джангы да) кѣб эдиле. Тѣгереклери де-менгили этилген мийик малкъар хуна бла бегиген эди. Быланы хар къайсысы кесине керекли чакълы бир джер алыб, аны къаздырыб, бетджан этдириб, анда рахат джатады.

Былайда джалчы да, бай да, апенди да, намазсыз да тенг болгъандыла.

Ары тюшгенден сора, мен баш къайгъылыкъ болдум. Къоркъдум. Ёлгенле барысы да—къарты джашы, тышырыуу, эркишиси да—ёрге туруб, джукъ сѣлешмей, не этерикди экен?—деб мени сынагъанча кѣрюндюле.

Мен къабыр тѣбелеге абына, бетим айланыб тургъан джаныма тебретим. Аллымдагъыла джаллаб-джаллаб джол къоя эдиле. Артадагъыла уа кѣбден кѣб бола, ызымдан келе эдиле. Мен къызыудан-къызыу атлай келиб, аладан гузаба къачдым, алай болгъаны ючюн, бара тургъанлай, алгъын аягъым, сора саулай кесим къабырны ичине тюшюб кетдим. Эшда, къабыр тартхан дегенлери бу болур деб кѣлюме келди.

Бир заманда кесими эскериб къарагъанымда, ёлгенле бары да ызларына кирген болур эдиле, мен эслеялгъан джерде киши кѣрюнмеди. Тубан джауум шылпы эте эди. Мени къулакъларымы дулдагъаны болмаса, башха таууш джокъ эди. Сора узаймай, уллу джолда арбачыны «Тья!»—дегени эшитилди. Мен да мурукгусуз, ахратдан дуниягъа:

— Э--э-эй!—деб бир да аямай къычырдым. Ол сэгъат, кимни эсе да менден да ачы къычырыб, арбаны да къюуб къачханы манга ачыкъ болду.

Къычырыкъ таб ёлгенлеге да джан салгъан болур эди, нек десенг, мен болгъан къабырда да аланы бири къымылдады, белгили къымылдады! Таб керилген—созулгъан тауушун да эскердим. Зыгъырчыкъла да оюлдула.

Мен къабырны къыйырына сыртымы тиреб аякъ юсюнде тура эдим, таууш а тюз аллымдан—алашадан чыгъа эди.

Ол къымсыз болду. Къулакъларымы дуулдагъанлары аязыб, Къобанны шуулдагъанын эшите башладым. Алай болса да не джюрегими ургъаны шаушалмай эди, неда сыртымы тери кебмей эди.

Мен къабырдан чыгъама десем, чыгъаллыкъ эдим, алай а кете тебрегенлей, ёлюк аягъымдан тутар деб къоркъуб булджуй эдим.

Къабыр несини тауушу мени кесине къадаб къойгъаны себебли, мен кече чыракъгъа къарагъан къой кирик, ол джанымдан кёз алмайын къарай эдим эм кесин кёрмегенликге, аны солугъан тауушун эшите эдим.

Алай этиб, къоркъгъан джериме кёзлеримни чыракъийиб, кёб тургъанымда, меннге къараб тургъан эки кёз бла, чулгъаныб джатыб тургъан бир акъ ауананы да эследим. Керти кёрдюм! Сора, къоркъуб, титиреб аманнга джетиб, джангыдан аязыгъанымда, эсиме келди: энди бу мени кёрюб, билиб турады. Аманлыкъ, игилик этерик болса да къолундады. Ол себебден кетерге кюрешейим. Иш кесин танытыр!

Бир кесек заман арадан кетерге, мен мийик хунадан уллу джолгъа «Топ!»—деб тюшген эдим.

Мени насыбыма, не къабырдан чыгъа туруб, не ху-

нагъа мине туруб, аягъымдан киши да тартмагъан эди. Ол огъай, ашыргъан да этмедиле. Бюгюн да анга сейир этеме; таягъым да къолумда эди.

IV

Энди, ызыма чыгъарыкъма. Барама. Чукуланы Сыртны тѣбен джанында узун хунаны узунуна джете, базыкълыгъы талай къулач болгъан, бир тюклю джаныуар сойланьб джата эди. Джол хунаны джаны бла баргъаны себебли, ол менден, узалыб джетерлай бир узакълыкъда эди. Ол затны керти болмагъанын, къоркъгъандан кѣзюме кѣрюннгенин, акъылым билсе да, джюрегими не кюрешиб да басалмай, ажимсызлыкъгъа ары узалыб, таягъым бла ургъаным сайын, таякъ «таркъ» деб хунагъа тийиб мени кючлеб тургъан къызбайлыкъны чирките, джукълаб турган батырлыгъымы уята эди. Батырдан-батыр бола, къызыудан-къызыу атлай, къол ичине кириб, бираз барыб, кѣчюучюкден ётюб, мен да Гумай Къаяны тѣбен джанына джетдим, суу тауушдан башха тюрлюрек бир мурулдагъанны да эшитдим. Эслеб къарагъанымда: менден талай атламда, бир адам къарантха акъырын кетиб бара эди.

Къызбайны юйюне дери сюрсенг, батыр болур дегенча, бюгечели къоркъа-къоркъа безиб, энди бек аманымдан такъыл болгъаным себебли, аны кѣргенлей огуна Хуштана хаджини, шайтанланы юслеринден бир айтханы эсиме тюшюб ызындан джуугъуракъ атлаб, бутларыны къынгыр тюз болгъанына къараргъа кюрешдим, алай болсада андан джукъ айыргъа-

ным да болмай къалай этерге да билмей, сагъыш этдим:

«Мен муну кѳрмегенликге, бу мени кѳрген болур, умут бла кѳркѳууну арасында сенгилдеб турмайым да, сѳлешиб бир кѳрейим». Сора таукел этиб ызындан джетиб:

— Джол болсун!—деб акъырын да айталмай, уллу кычыргъаным бла:

«Джол болсун!»,—деб, Гумай Къая менден да уллу кычырыб, экибизни тауушубуз да джолоучугъа бир-бири ызларындан кысха эшитилиб, аны бек алгъасатхан болур эдиле, ол:

— О-ааа-у!—деб ачы кычырыкъ этди да.

— Бисмилля, тюу кяфыр!—деб кысха-кысха къайтара; кѳолунда (ташлагъа тийгени сайын темир таууш этген) бир заты бла, мени таба темирчилей башлады. Мен да джаныма кѳркѳуб, таягъым бла кесими кѳруулай:

— Бисмилля, тюу кяфыр!—деб айтханын хаман ызына айта эдим.

Къая уа экибизни да хиликге эте, тауушубузну къайтара, бир бирибизге удуй эди.

Тюзю нѳгерими халы менден эсе кѳолайсыз болгъанын мен ангылай башладым эмда аны ауазына кѳре, атамы къарнашындан туугъан болгъанын билдим да:

— Мухаммат! Мухаммат!—деб кычырдым, алай болгъаны ючюн, мени бу кычырыгъым, аны андан да уллу кѳркѳуугъа салыб; ол:

— Бисмилля тюу кяфыр! Атымы айтад! Бисмилля тюу кяфыр! Атымы айтад—деб хахайлай, ол бнягъы саууту бла да кесни кѳруулай эди.

Мен аманны кеминде, кесими шайтан болмай, мен болгъанымы ангылатдым. Ол ачыуу бла мени тюерге да бир тебреди, сора сокъураныб, аллахха шукур этиб, не эсе да бир дуаланы ташха окъуб, кеси да тюкюрюб, меннге да тюкюртюб, суу таба атды.

Кертиси бла да аны дууасындан кесинден бири, манга джарадыла нек десенг, мен андан ары Мухамматны биргесине чырта къркъмай кетген эдим. Сора, къарт аллымда, мен ызындан чыгъыб тебрedik. Мен анга джашырыгъа амалым болмагъаны ючюн, къабырлагъа тюшгенимден къалгъан хапарымы барын да тюзюча айтхан эдим. Ол а эртденбласы базар кюн боллугъу себебли, къошдан сатар мал тюшюрюрге бара эди.

Экинчи кюнюнде школгъа келгенимде, устаз мени кърюб бек къууанды. Негерлерим да кече джокълаб излегенлерин эмда къошха чыгъыб кетген болур деб, рахат болуб, чачылгъанларын айтдыла.

Мени хапарымы эшитгенлеринде уа, бек сейирсинген эдиле. Мен айтырымы саулай да айтмагъан эдим, не ючюн десенг, ол алкъын бошалмагъан эди. Дерследен сора барыб, кетген кече меннге къонакъбай болгъан къабырны табыб, ол чулгъаныб джатхан акъ ёлюкню халына къараргъа керек эди. Ол себеден къулагъыбызгъа сёз кирмей, биз дерсле бошалгъынчы ашыгъыб туруб, келлик джерибизге келгенимде, иш бары да ачыкъ болду:

Бир къарт къатын къабырын кеси къазыб, эртдеден огъуна хазырагъан эди. Хунаны оюлгъаны бла кыриб, бир ырахын шыпан кочхар анда отлай келиб, къаллайла эсе да джыгъылыб, ол къабырлыкъ чунгур-

гъа менден алгъын тюшгенди. Биз аны чыгъарыб, кеси джюроялмагъаны ючюн, кёлтюрюб келиб, иесине бердик.

* * *

Кетген кече Харун арба бла бара тургъанлай, анга къабыр кычыргъаны хапар болуб, бютеу элге джайылгъан эди. Ол, «Ит темир ашайды»—десе да адамла ийнанныкъ адам болгъаны себебли, аны хапарына уллу гитче да эс бёле эдиле. Алай болса да, (халкъны аллында аны чакълы бир ийнамым болмаса да) мени хапарым акъ къочхарны шагъатлыгъы бла тенглерни ми кючюнден аныкъын хорлагъан эди.

25. IV 1965 дж

БАШЛАРЫ

ОКЪУУЧУ БЛА УШАКЪ	9
Хангерий	12
„... Сен сёлешме!	20
Джолда	36
Тюклю гёджеб	40
Стауатда	45
Къурманлыкъ	48
Лейла бла Хурай	63
Кёк ит	61
Джыйында	69
Акъсакъал	75
Бригадир	79
Къонакъ	86
Бойлу бла чыркым	94
Тил айландырыу	97
Ол кюнмед бюгюнмед	99
Роза бла Хауа	101
Келечиле	105
Джазыу айла	108
„КЁК БУЗОУ“ (хапар)	121
АКЪ КЪОЧХАР (хапар)	131

•
•
•
*Азрет Исмаилович
Семенов*

МЕСЯЦЫ СУДЬБЫ

Повесть и рассказы
На карачаевском языке

Редактор Н. М. Кагиева.

Художник Ф. И. Марков.

Художественный

редактор М. П. Бертник.

Технический

редактор Г. М. Потькалова.

Корректор Р. А. Гочияева.

•
•
•

Сдано в набор 30-VII-1965 г.
Подписано в печать 11-I-1966 г.
Формат 70x108¹/₃₂. Физ. п. л. 4,5.
Усл. п. л. 6,16. Уч-изд. л. 5,69.
Заказ № 3564. Тираж 1000 экз.
ВУ 32505 Цена 27 коп.
Тем. план 1966 г. № 4.

БАГЪАЛЫ ОКЪУУЧУЛА!

Китабны юсюнден кёлю-
тюзге келгенни бу адрес
бла иригигизни излейбиз

*Черкес шахар, Ленин
атлы орам. 35-а но-
мерли юй.*

Багъасы 27 кап.

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК — 1966